

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 4 | 1999

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltids- och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2000 kr 180:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Gunhild Eriksdotter, Lars Ersgård, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Mats Mogren, Mats Roslund, Joakim Thomasson.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 1999:4

I	Redaktionellt
3	<i>Leif H Häggström</i>
Något om metalldetektorns nytta och
förtret utifrån erfarenheter inom
Vitteneprojektet
12	<i>Kristina Jonsson</i>
Bland barnaföderskor, spädbarn och
"vuxna barn" - social och religiös kontroll
speglad i gravmaterialet från Västerhus
36	<i>Jette Linnaa Larsen</i>
Fra skår til strukturer
-multivariable analysmetoder anvendt på
dansk keramik fra senmiddelalder og
renæssance
45	<i>Påvel Nicklasson</i>
Gudfasts gård i Stafsinge

META:s omslagsbild: Ur Hans Hildebrand, Sveriges medeltid.

Redaktionellt

Efter 20 års verksamhet är det med tillförsikt META-redaktionen ser fram mot det nya milleniet. Sannolikheten att himlen faller ner eller Kristus visar sig vid Den Heliga Graven i Jerusalem är mindre än att vi fortsätter med utgivningen. Men en tidskrift baserad på ideellt arbete och en ekonomi där utgifter och inkomster precis skall gå jämt upp kräver en insats från de som vill att tidskriften skall överleva. Vi vet att nästa årgång kommer att bli lika intressant som de föregående och vi hoppas att ni som prenumeranter följer med i skandinaviens enda medeltidsarkeologiska debatttidskrift. Nummer 4 1999 uppvisar en bredd med fyra inslag från olika landsändar i Sverige och Danmark.

Leif H Häggström delar med sig av erfarenheterna från prospektering med metalldetektorer inom Vitteneprojektet i Västergötland. Man kan uttrycka det så att han visar på den ljusa och den mörka sidan av tillämpningen. Olaglig rovgrävning har kunnat påvisas inom flera fornlämningsområden i Vittenes närhet med hjälp av detektorerna. Samtidigt är bruket av dem nödvändigt för den antikvariska verksamheten. Nya användningsområden går att etablera, som att finna medeltida bytomter och härdar från olika tider.

I norr, men dock vid Sveriges mittpunkt, besöker vi Västerhus kyrkogård vars fynd stimulerat till debatt många gånger tidigare. Kristina Jonsson gör en intressant och tankeväckande presentation med utgångspunkt i gravarna. Placeringen av män och kvinnor inom olika delar av begravningsplatsen har ingått i diskussionen om medeltida kategorier och sociala strukturer. Här får vi stifta bekantskap med en ny syn på barngravarna och de män och kvinnor som hamnat "fel" i förhållande till den rådande normen. Inlägget innehåller både ny information om varför så många barn nedlagts på platsen och tolkningar som berör medeltidens mentalitet. Närmare bestämt hur kyrkan hanterade problemet med att för gravläggning kategorisera avvikare i form av handikappade och kvinnor som ej kyrktagits.

Jette Linaa Larsen från Moesgård presenterar en lösning på de grundläggande dateringsproblem som drabbar oss arkeologer, särskilt när vi vill jämföra källmaterial från olika fyndplatser. I hennes arbete med senmedeltida- och renaissancekeramik på Jylland försöker hon lösa detta med en metod som annars hör förhistoriska undersökningar till. Korrespondensanalys öppnar möjligheten att jämföra dateringen av keramik på landsbygden och i staden, från herrgårdar och glashyttor på ett sätt som ger en säkrare bas. Metoden kräver några få säkra dateringar i form av mynt eller historiska källor. Med dem som grund är det

möjligt att sedan gå vidare med tolkningar som omfattar sociala skillnader och avvikande konsumtionsmönster.

Tillbaka på västkusten i Halland blir vi inbjudna till Gudfast på hans gård i Stafsinge. Vård är Påvel Nicklasson som presenterar det arkeologiska dokumentationsmaterialet från denna märkliga plats. Han menar sig ha funnit belägg för en bebyggelsekontinuitet i form av en storgård från Folkvandringstid fram till högmedeltid. Husens utseende och artefakternas sammansättning utgör en grund för detta antagande. Andra platser, som Slöinge i samma landskap, kommer i nytt ljus med detta komparativa material. Artikeln avslutas med en vågad historisk tolkning av förloppet.

META redaktionen önskar er alla en God Jul och en god början på det nya Milleniet!

Något om metalledektorns nytta och förtret utifrån erfarenheter inom Vitteneprojektet

Leif H Häggström

Abstract

About the use and abuse of metal-detectors based upon experience from the Vittene-project

In the Vittene-project, west Sweden, metal detectors have been used extensively. Metal detectors were primarily used to secure a site where a golden Torques was found some years ago, but have afterwards been used as a supplement when surveying. The place where the gold was found was looted in the spring 1996, and revisited by looters two years later. Two other looted sites were found during the 1999 survey. It is suggested that metal detectors can be used as a tool when locating medieval rural settlements. Indications of two such settlements have appeared so far in the Vittene-project. One of the indications is convincing, and the other can be considered a good indication but need to be strengthened.

Inledning

Vittene ligger i Norra Björke socken, Västergötland, något tiotal km söder om Vänern vid Hunnebergs mäktiga rasbranter (fig. 1). 1995 anmäldes fyndet av en Torques-ring i Vittene till läns museet och vid de efterföljande undersökningarna framkom ytterligare fyra guldföremål samt en boplatz från äldre järnåldern med massiva kulturlager. Vitteneprojektet startade för att försöka placera in guldfyndet i ett sammanhang. Projektet

innefattar då av naturliga skäl såväl arkeologiska utgrävningar på boplatzen och ett närliggande flatmarksgravfält, som omlandsstudier i form av bland annat inventering och pollenanalyser. Det är kring några av resultaten från omlandsstudien som föreliggande artikel kommer att kretsa.

De inledande metalledektoravsökningarna inom Vitteneprojektet gjordes främst i preventivt syfte. Den allmänna vetenskapen om ett större guldfynd ställde krav på att området säkra-

des för plundring (jfr Viking 1997). Problemet med plundring av arkeologiska platser är stort, vilket bland annat lett till dagens lag om förbud mot användande av metallsökare (2 kap. Lagen om kulturminnen mm). Under 1999 har problemen med metall-detektorförsedda plundrare på Gotland uppmärksamats i media, men problemet finns i hela landet! Internationellt sett är plundring av arkeologiska platser och illegal handel med kulturföremål bland de största hoten mot vårt kulturella, och arkeologiska, arv (jfr Lundén & Häggström 1999). Vittene har inte varit förskonat från plundring, vid ett par tillfällen har spadbladsstora plundringsgropar, typiska för just metalldetektoranvändare, observerats.

I de inledande metall-detektoravsökningarna avsåg man främst när området kring själva fyndplatsen. I korthet kan man säga att ytterligare ett par guldföremål kom att komplettera den av paret Lund hittade Torquesringen. Utöver guldföremålen påträffades en bronsfibula samt ett antal starkt korroderade järnföremål. Ett antal föremål av medeltida karaktär påträffades i nära anslutning till Vittenegårdarna, denna lokal kommer tillsammans med ytterligare en att behandlas senare i artikeln. Under de följande åren har metall-detektorer använts i samband med själva utgrävningarna av boplatser och ett nyupptäckt närliggande gravfält (jfr Jensen 1987). Resultaten från dessa avsökningar kommer att finnas integrerade i de ordinarie grävrapporterna. Metall-detektoravsökning har även ut-

Figur 1: Karta över västra Sverige med Vittene inprickat (karta av Mona Larsson, Lödöse Museum).

nyttjats för att söka av områden som bedömts vara av antikvariskt intresse i bygden. Till exempel på områden där misstankar funnits om bortodlade gravar och på lämpliga boplatslägen. Till dags dato, augusti 1999, har drygt 100 hektar åker och ängsmark sökts av med metallsökare i projektets regi. Hur mycket som sökts av illegalt vet vi ej, men vi har bevis för att det förekommer och vi kan göra en rudimentär uppskattning av omfattningen.

På boplatser från järnålder och senare perioder finns det ofta något litet metall. Problemet är att mängden metall på en ordinär boplatser tenderar att vara tämligen begränsad. Vilket gör att en metall-detektorprospektering efter boplatser är en tämligen osäker prospekteringsmetod. Dessutom är

den tidskrävande vilket ställer höga krav på att den personal som brukar metalldetektorerna är skicklig och vet hur man tolkar de signaler som instrumenten ger. Å andra sidan är det en god möjlighet att finna platser som är svåra att finna genom andra prospekteringsmetoder, exempelvis ockulär besiktning (Löken *et al* 1996). Väl genomtänkta metalldetektoravsökningar vilka kombineras med andra prospekteringsmetoder kan däremot stärka indikationer på förhistorisk aktivitet högst avsevärt.

Metod

Metalldetektoravsökningarna har utförts på sedvanligt sätt genom att undersökningsområdena söktes av systematiskt, oftast bara i en riktning men emellanåt även dubbelt genom att området söktes av en andra gång vinkelrät mot den första (jfr Lundqvist & Berglund 1998, Viking 1997). I vissa fall har sökningarna utförts i flera omgångar. Sökningarna har till största delen utförts av Hans Alm, tidvis assisterad av Monika Rasch och Martin Sandberg, såväl Ulf Viking, Mats Sandin som Leif Häggström har understundom deltagit. Inledningsvis anlätades även de Bornholmska metalldetektorentusiasterna. Främst har Whites Eagle och Spectrum använts, men även i något enstaka fall har en djupsökande detektor (en så kallad Hoard Hunter).

Metalldetektorprospektering i odlingsmark är att betrakta som en icke-destruktiv prospekteringsmetod *så*

länge fornlämningslagstiftningen följs. Allt metalldetektorbruk i Sverige kräver länsstyrelsens tillstånd. En icke-antikvarisk metalldetektorbrukare som påträffar föremål som tyder på fornlämnning är skyldig att avbryta prospekteringen och anmäla fyndet till antikvarisk myndighet. Att antikvarisk metalldetektorprospektering kan betraktas som en icke-destruktiv prospekteringsmetod beror på att en vanlig metalldetektors sökdjup är betydligt mindre än ploglagrets djup varvid inga fynd vilka ligger *in situ* påverkas (jfr Gustafson 1999, Jensen 1987, Lundqvist & Berglund 1998, samt RAÄ 1993). En intressant biefekt när man använder metalldetektor är att det är relativt enkelt att lokalisera koncentrationer av skörbränd sten, från exempelvis härdar och kokgropar, vilka stärker boplatcindikationer kraftigt, samt, om en djupsökande detektor används, större slaggropar.

Metalldetektorbaserad plundring

Som tidigare nämnts fick guldfyndplatsen i Vittene besök av plundrare redan första året. Plundrarna har agerat med stor fräckhet. Under vintern 1995-96 märkte Asta och Tapio Lund, paret som fann den första guldringen, att någon vid ett flertal tillfällen mixtrat med deras rörelsedetektor som tänder och släcker ytterbelysningen. Någon stängde helt enkelt av rörelsedetektorn då och då (Tapio Lund muntligen juli 1999). Under samma period satt Håkan Nunstedt uppe och skrev på en bok sent om nätterna. En sådan natt

observerade han ficklampssken på guldfyndplatsen. Minst två personer rörde sig på fältet, och släckte sina lampor så fort det kom en bil i närheten. Beteendet var så avvikande att Håkan lade det på minnet, och det var inte förrän han läste om plundring i tidningen som han insåg vad han måste ha bevittnat (Håkan Nunstedt muntligen augusti 1999). När arkeologer, med den numera avlidne Ulf Viking i spetsen, anlände till Vitteneboplatsen under våren 1996 hittade man ett femtiotal spadbladsstora plundringsgropar i backen. Groparna var spridda över en knapp hektar. Saken polis-anmälades naturligtvis, men eftersom det inte fanns någon misstänkt gick anmälan praktiskt sett direkt in i statistiken. Våren 1998 påträffades ett dussin plundringgropar på Vitteneboplatsen.

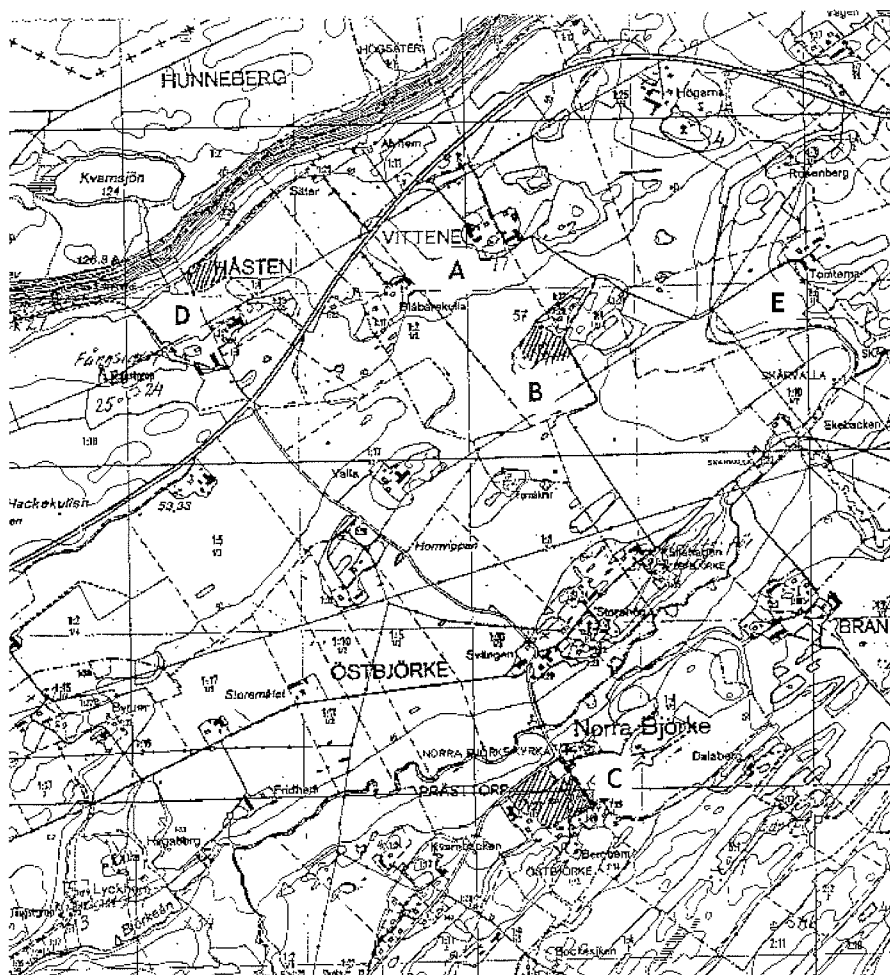
När omlandsinventeringarna inom Vitteneprojektet drog igång igen i maj 1999 valde jag att komplettera våra ockulära besiktningar med metalldektektoravsökningar för att nå bästa möjliga resultat. Studieområdet vidgades något i förhållande till tidigare års inventeringar, och det uttalade syftet var att komplettera tidigare utförda inventeringar (för resultat från tidigare inventeringar se Artelius 1997). Två plundrade lokaler påträffades (fig. 2).

Den första ligger alldeles intill Hunnebergs mäktiga sydvästra rasbranter på Håstens ägor. Just gårdens namn, som är ett *Hov*-namn, i kombination med fina boplatslägen gjorde att vi valde att lägga ganska mycket tid

på den delen av området. På ett mindre område, ungefär en halv hektar stort, fick vi inga som helst signaler i våra detektorer, vilket är tämligen märkligt då en historiskt brukad åker brukar vara synnerligen stökig vad det gäller metallförekomst. Gränsen mellan närvaro och frånvaro av metall var näst intill knivskarp och följde en flack åsrygg upp mot Hunneberg. Uppenbarligen hade någon varit här före oss med detektor!

Den andra plundrade lokalen ligger nära Norra Björke kyrka, som för övrigt har en medeltida dopfont med två runrader. Lokalen, en hage på drygt en hektar, väckte vårt intresse då vi tyckte oss se ett par utplöjda gravhögar. Hela hagen var tömd på metall, så när som på en fem meter bred korridor utefter kanterna mot vägar och bostäder. Totalt påträffades 200-250 spadbladsbreda nedgrävningar där det uppgrävda materialet omsorgsfullt lagts tillbaka på plats. Att resterna av groparna fortfarande syntes tolkar jag som att plundringen utförts efter snösmälningen, dvs efter mitten av mars men före mitten av maj. Hagen är inte lika undanskymd som Håsten, vägen utefter den nordvästra hagkanten är tämligen väl trafikerad och det finns ett par bostäder som angränsar till hagens sydöstra kant. Plundrarna har med andra ord varit synnerligen fräcka.

Men varför plockar plundrarna bort all metall kan man fråga sig. Svaret är enkelt, många moderna legeringar tillsammans med järn ger ett starkare utslag i detektorn än vad ädelmetall

Figur 2: Karta över Vittenebygd med plundrade lokaler skrafferade. De i texten omnämnda platserna är markerade med: A. Vittenebygd (Vitteneby); B. Vittenebygd (RAÄ57); C. Norra Björke kyrka; D. Håsten; E. Tomterna. Ekonomiska kartan blad 8C3b

gör. För att säkert hitta all ädelmetall så plockas helt enkelt all metall upp. Arbetar plundrarna nattetid är det troligt att de bara slänger ner metallen i en väska och går igenom den i lugn och ro på en säker plats. Länsstyrelsen har, förutom det tillstånd projektet har, inte utverkat ett enda tillstånd att använda metallsökare i hela socknen vilket användes som utgångspunkt när polisanmälan gjordes. I och med att vi

använt metallsökare tämligen intensivt inom projektet och sökt av totalt ungefär 100 hektar mark kan vi nu börja se hur omfattande det illegala bruket av metallsökare är i denna del av landet. Inom de områden som vi ansett vara av intresse att söka av har ungefär 2,5% av ytan redan haft besök. Vilket jag betraktar som mycket då det är frågan om illegal verksamhet i en bygd där folket är stolta över

intresset från arkeologer. Befolkningen värnar om sin historia, som de västgötar de är, vid flera tillfällen har vi konfronterats när vi gått med metallsökare men när vi förklarat att vi kommer från Älvsborgs Länsmuseum, arbetar för Vitteneprojektet och har länstyrelsens tillstånd är det inga problem. Det visar dock att man är tämligen uppmärksam i området.

Medeltida landsbygd

Lokaliseringen av den medeltida landsbygdsbebyggelsen är tämligen problematiskt. Vi vet inte riktigt var vi skall leta, och det blir inte bättre av att de medeltida gårdarna verkar ligga på olika sätt i olika delar av Skandinavien (jfr Ersgård & Hållans 1996, Connelid & Rosén 1997 med flera).

I Vittenebygden finns det belägg för flera av de idag existerande gårdsnamnen ner i medeltid, men frågan är då var de rent fysiskt låg. I bygden dominerar skattegårdar och det är ett påfallande stort inslag av militärer som brukar eller äger gårdarna alltsedan 1500-talet (Lundén 1951). Två lokaler kommer att diskuteras närmare här nedan, diskussionen kommer delvis att föras på de resultat kulturgeograf Pär Connelid (1997) uppnått i sin kartanalys av Vittenebygden.

Vittene by

Vittene by består idag av två kvarvarande gårdar, Vittene 1:3 och 1:4. Vitteneboplatsen ligger främst på Vitt-

Figur 3: Sigill funnet vid metalledetektoravsökning i anslutning till Vittenegårdarna (teckning SHM).

ene 1:3, ungefär 200 m S om själva gården. Byns gårdar utlokaliserades i samband med enskiftet 1822. Det finns skriftliga belägg för namnet Vittene tillbaka till 1495, då platsen omnämns i ett tingsprotokoll (Lundén 1951, s. 242).

I gårdarnas direkta närhet finns ett par husgrunder registrerade i fornlämningsregistret (nr 17 i socknen). I samband med ledande metalledetektorprospekteringen av området närmast inpå guldfyndplatsen påträffades ett par föremål av medeltida, eller senmedeltida, karaktär något söder om Vittene 1:3 i nära anslutning till tidigare nämnda fornlämning nr 17. Det som påträffades var ett beslag av brons med ett tillbakablickande lejon, ett mynt från 1584 samt ett metallföremål som troligen är ett sigill (fyndnr 120-123, Viking 1997) (fig. 3).

Inne på Vittene 1:4, ett 20-tal meter NO om boningshuset påträffades en häll med ett dussintal skålgropar, Ö och N om gården påträffades boplatser i form av upplöjda härdar, bränd och obränd flinta, brända ben och järnslag. I samband med en schaktkontroll hösten 1998 påträffades ett antal stolphål samt en grop innehållandes keramik av vikingatida typ. De vikingatida inslagen stärks av

ett nyupptäckt vikingatida högggrav-fält (fornlämning nr 60) endast 200 m Ö om Vittenegårdarna.

På platsen för Vittene by har vi skriftliga belägg i form av kartor tillbaka till 1689. Gårdens namn finns belagt till 1495, dock utan säker platsangivelse, däremot har vi genom metalldetektoravsökning påträffat fynd av medeltida/senmedeltida karaktär som antyder var vi skall söka lokaliseringen av den medeltida bebyggelsen. Vi har även fynd från yngsta järnåldern som kan antyda att vi i fallet Vitteneby har en platskontinuitet tillbaka till åtminstone vikingatid.

Tomterna

I samband med enskiftet 1822 utlokaliseras en av Vittenegårdarna och får namnet Tomterna. Namnet, Tomterna, antyder ofta att det kan ha funnits något tidigare på platsen. Platsen kallas i en något äldre kartering, storskifteskarteringen från 1797, konsekvent för Utängen Torpet. Detta utan att det finns någon redovisad bebyggelse vare sig i närheten av eller på platsen. Marknamn innehållandes -torp är vanliga i områden som drabbats av ödeläggelse. I 1689 års geometriska avmätning av området kallas platsen för Kraketorps Engen, även då utan någon bebyggelse. Namnet Kraketorps Engen antyder att det funnits äldre bebyggelse på platsen. Kartmaterialet antyder sammanfattningsvis att vi har att göra med en ödegårdsenhet (Connelid 1997, s. 87-88).

Vid besiktning av platsen påträffades främst fornlämningsindikationer av mer generell karaktär. Ett par upplöjda härdar påträffades ganska nära dagens gårdsläge tillsammans med bränd lera och brända ben. Flintavslag, spån och en kvartskärna skvallrar om neolitisk aktivitet. Järnslag, sintrad lera och tre keramikbitar kan grovt dateras till järnålder. Ej heller metall-detektoravsökning gav daterande fyndmaterial.

Vid gården Tomterna har vi bra indikationer på medeltida ödeläggelse, men saknar ännu så länge de fysiska bevisen. Själva gården kan möjligen lokaliseras genom fosfatkartering, men man får ha i åtanke att det finns äldre aktivitet på platsen som mycket väl kan störa resultaten. Troligen krävs det en mindre grävningsinsats för att lokalisera såväl den medeltida som den äldre bebyggelsen som med stor sannolikhet finns på platsen. Eventuellt har vi även här en platskontinuitet mellan yngre järnålder och medeltid.

Slutord

Inom Vitteneprojektet har metall-detektorn använts flitigt som komplement till klassisk inventering och intensiv åkervandring. Fornlämningsbilden för området har förändrats markant, föreliggande text har främst kretsat kring resultat som berör medeltida landsbygd samt metall-detektorbaserad plundring. Den medeltida landsbygden har grovt lokaliseras med hjälp av arkivmaterial varefter indikationer har följts upp. I fallet Vittene-

gårdarna kan vi på goda grunder anta att det funnits bebyggelse på samma plats från sen järnålder fram till idag. I det andra fallet, Tomterna, har vi en trolig ödegårdsenhet där vi möjligen kan ana att den medeltida bebyggelsen låg inom samma område som järnåldersbebyggelsen. För att hävda det med enfaskrävs docksmärregravinsatser och daterande fyndmaterial.

Avslutningsvis kan vi konstatera att metalldetektorplundrarna är synnerligen fräcka. Man tvekar inte att arbeta i närheten av bebyggelse eller vägar om objektet verkar lovande. Ett

arbete som verkar utföras nattetid. Som ren kuriositet kan det nämnas att det inte var några gravhögar vid kyrkan, högarna var skapade i modern tid genom att jord harvades upp på impediment för att möjliggöra odling även där. Vilket verifierades genom en provgrävning.

Leif H Häggström är doktorand vid Institutionen för Arkeologi Göteborgs Universitet och ansvarar för omlandsinventeringarna inom Vitteneprojektet.

Litteratur

- Artelius, T. 1997. Fornminnesinventering av närområdet kring fyndplatsen i Vittene. I Viking, U (red) *Vitteneprojektet. Genomförda delprojekt 1995-1996. Delrapport.*
- Connelid, P. 1997. Odling och landskap i Väne-bygden en studie av agrarsamhällets föränderlighet. I Viking, U (red) *Vitteneprojektet. Genomförda delprojekt 1995-1996. Delrapport.*
- Connelid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian settlement and landscape change in medieval Halland, South-west Sweden. I Andersson, H., Carell, P. & Ersgård, L. (red) *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish medieval archaeology.* Lund studies in medieval archaeology 19 / Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar skrifter nr 24.
- Ersgård, L. & Hållans, A.-M 1996. *Medeltida landsbygd. En arkeologisk utvärdering.* RAÄ arkeologiska undersökningar skrifter nr 15.
- Gustafson, B., 1999. Amatörerna som slår profsen. Svenska arkeologer har länge arbetat med amatörer från Bornholm. *Populär Arkeologi* nr 1, 1999.
- Jensen, S. 1987. Plöjelagsarkaeologi. *Arkaeologiske udgravninger i Danmark 1986.*
- Lundén, G. 1951. *Tunhems gäll. Dess historia.*
- Lundén, S. & Häggström, L. 1999. Fortid till salu. Rovgrävning och handel med kulturföremål i och utanför Sverige. *Fornvännen* 94.
- Lundqvist, L. & Berglund, A., 1998. *Gudhem och Friggeråker socknar, Falköpings kommun, Västergötland. Undersökning med metalldetektor 1996. Rapport 1998:3.*
- Löken, T., Pilö, L. & Hemdorff, O., 1996. *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser en metodisk innføring.* AmS-Varia 26.
- RAÄ 1993. *Metallsökare. Allmänna råd till 2 kap. Lagen om kulturminnen m.m.*
- Viking, U., 1997. Delprojekt 1A: Metallsökarprospektering i anslutning till Vitteneboplatsen, fornl nr 57, Norra Björke sn, Vg. Viking (red) *Vitteneprojektet. Genomförda delprojekt 1995-1996. Delrapport.*

Bland barnaföderskor, spädbarn och "vuxna barn"

- social och religiös kontroll speglad i gravmaterialet från
Västerhus.

Kristina Jonsson

Abstract

Among women in confinement, infants and "adolescent children"- social and religious control in graves from Västerhus

The medieval cemetery at Västerhus in Jämtland, Sweden, is well-known and often referred to since it has been almost completely excavated (1947-1952). The material presents two striking features: firstly the almost total sexual division of the cemetery with women buried on the north side of the church and men on the south, and secondly the large amount of young children buried - 190 out of the 364 individuals were under the age of seven when they died. In this article I discuss possible reasons for burying people on the "wrong" side of the church. One hypothesis is that some of the women buried in the southwest periphery died in childbirth or shortly after, and were therefore considered to be unclean and not fit to be buried among the others. The other women on the south side are more likely to have been buried with their husbands and children in family graves, which was the prevailing burial practice during the late 13th century onwards. Some of the men buried in the northern section seem to have been physically or mentally handicapped. The diverging location of their graves indicate that they might have constituted a gender group of their own, considered as either incapacitated men or even ranked as children, and in accordance to that buried next to a related woman or another child on the female part of the cemetery. I also argue that the number of infants buried is somewhat misleading when it comes to demographical calculations, since the stratigraphic and chorologic evidence indicate that several of these young children might have been buried after the cemetery had been taken out of use. The practice of secret burial of unbaptized infants in the vicinity of old churches is known both by archaeological findings and European folklore.

Det är få medeltidsarkeologer som inte i något sammanhang kommit i kontakt med Västerhusmaterialet, då det ofta har framhållits som Skelettmaterialet med stort S eftersom kyrkogården totalundersöktes vid utgrävningarna 1947-1952 (fig. 1). Kyrkogården figurerar ofta i diskussioner om barnadödligheten under medeltid, eftersom man vid utgrävningarna påträffade ett ovanligt stort antal spädbarnsgravar. Det var även Nils-Gustaf Gejvalls undersökningsresultat som fäste en bredare uppmärksamhet på det ibland förekommande tidigmedeltida gravskicket att könsindela kyrkogårdarna, vilket är i det närmaste konsekvent genomfört vid Västerhus.

Jag har tidigare studerat Västerhuskyrkogården ur ett genderperspektiv (Jonsson 1996), och det är de tankegångarna som jag vill vidareutveckla i föreliggande artikel. Den företeelse jag vill diskutera är gravarnas inbördes placering på kyrkogården, men på en mer detaljerad nivå än den övergripande indelningen av kvinnor och män. Kan man finna ytterligare grupperingar eller avvikelser från mönstret bland de gravlagda? Varför ligger till exempel vissa män på kvinnosidan och tvärtom? Jag vill även lägga en särskild betoning vid den ovanligt stora förekomsten av spädbarnsgravar, och vad dessa kan tänkas indikera.

Västerhus - en kort historik

Det äldsta bevarade skriftliga belägget för kyrkan vid Västerhus nedtecknades år 1300, då den nämns i en jordagodsförteckning. Detta är det enda bevarade dokumentet som omnämner kyrkan under dess användningstid. (Nilsson 1996, s 136). Man vet inte när kyrkan byggdes och när kyrkogården togs i bruk, men kyrkobyggnaden har utifrån plantypen daterats byggnadshistoriskt till 1100-talets slut (Almqvist 1984, s 220). Några år efter de arkeologiska undersökningarna ¹⁴C-daterades 12 skelett, och med utgångspunkt i dessa dateringar beräknade Gejvall kyrkogårdens användningstid till mellan ca 1050-1350 (Gejvall 1968, s 136ff). Dateringarna har nyligen omkalibrerats av Ulf Strucke, och de nya värdena indikerar en betydligt kortare period: från ca 1150 till 1310 (Kyhlberg & Strucke 1999, manus i tryck). I dagarna har dock de kalibrerade resultaten av ytterligare åtta nytagna ¹⁴C-prover tillförts uträkningen, vilket har givit ett dateringsintervall mellan ca 1100 och 1300. Lars Redin har även applicerat den av honom framtagna armställningskronologin på gravarna. Typindelningen och den relativa kronologin bekräftades av ¹⁴C-dateringarna, det förekommer A- och B-armställningar som hamnar i 1100-tal samt C- och D-armställningar från 1200-talet. (Redin 1999, muntlig uppgift samt manus under arbete).

Gården Västerhus har med största sannolikhet varit en av de mäktigaste i Jämtland under medeltiden. Den

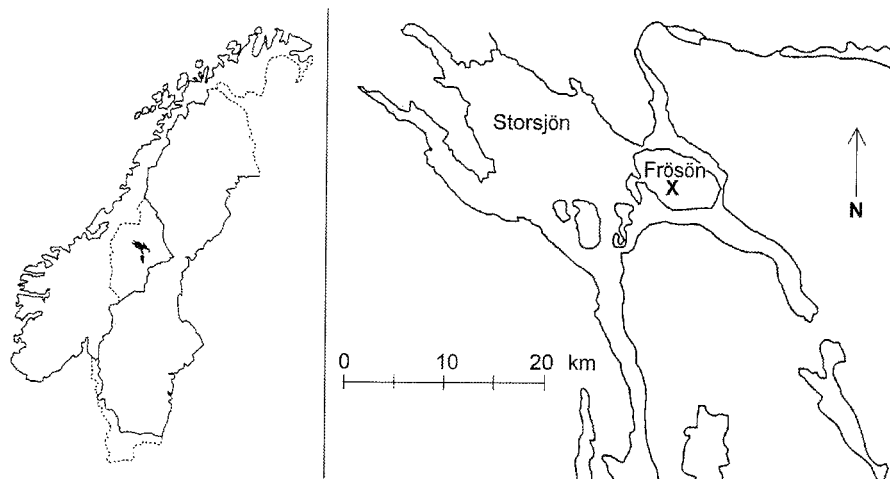

Fig. 1. Västerhus (markerat med X) på Frösön i Storsjön, Jämtland. De heldragna linjerna på Skandinavien-kartan är de medeltida riksgränserna. Karta: Kristina Jonsson efter Hagen & Nagel 1980.

omnämns i de skriftliga källorna som säte för bl.a. fogden Sten Öndsson år 1413 (Ahnlund 1948, s 281) och fogden Peder Karlsson mellan 1465-1483 (Bull 1927, s 133). Det finns även kopplingar till den vid denna tid enda frälsesläkten i Jämtland: Skunck- eller Skånke-släkten (Bull 1927, s 106, 133; Brink 1996, s. 218). Med anledning av dessa kopplingar har man tolkat kyrkan som varande en s.k. högendiskyrka, en privatägd kyrka uppförd av en eller flera lokala stormän (Bull 1927, s 97; Ahnlund 1948, s 127). Vad som ytterligare styrker antagandet att kyrkan inte fungerade som sockenkyrka är att den närbelägna sockenkyrkan på Frösön är samtida (Nilsson 1996, s 133ff). I de norska medeltidslagarna kan man se att de privatägda kyrkorna hade en särställning i förhållande till sockenkyrkorna, då de inte hade samma skyldigheter gällande upplåtande av begravningsplats (Nilsson 1989, s 49ff). Här bör

det kanske för säkerhets skull påpekas att Jämtland och därmed även Västerhus var norskt från slutet av 1100-talet fram till 1645. Landskapet tillhörde dock kyrkligt Uppsala stift (Berthelsson 1942, s 56). Sålunda donerades Västerhus med tillhörande mark någon gång under andra halvan av 1400-talet av den dåvarande ägarinnan Birgitta Pedersdotter till Uppsala domkyrka (Ahnlund 1948, s 297).

Gravarnas fördelning på kyrkogården

Somrarna 1947, 1951 och 1952 genomfördes en totalutgrävning av kyrkoruinen samt hela bogårdsområdet, med anledning av att Flygförvaltningen beslutat att bygga en landningsbana på platsen för lämningarna (Gejvall 1962, s 21ff). Vid utgrävningen påträffades skelett av 364 individer samt sju foster. Man hade

dock vissa problem med att fastställa det exakta antalet begravda då det fanns stora mängder av mer eller mindre kompletta barnskelett i det övre skiktet av kyrkogården, ovanpå tidigare begravningar. Västerhusmaterialet uppvisar en ovanligt stor mängd barnskelett; över hälften av de gravlagda var under sju år när de dog (190 st), och av dessa barn dog nära tre fjärdedelar under det första levnadsåret (120 st). Gejvall spekulerade i möjligheten att de kan ha omkommit i en farsot, eller att det rörde sig om "myrlingar" - barn födda i lönndom och i hemlighet begravda på kyrkogården (a.a., s 42f) - en idé som jag vidareutvecklar i denna artikel.

Gravarna på kyrkogården var till största delen fördelade på den norra och den södra sidan av kyrkobyggnaden, med en förtätning mot kyrkogårdens östra del (fig. 2). Den östra delen av kyrkogården har dock utsatts för sentida störningar i samband med plöjning samt militära övningar under andra världskriget, och gravarna intill kyrkans sydvägg verkar också ha utsatts för viss påverkan i något sammanhang (Gejvall 1960, s. 15ff). Lars Redin menar även att fotodokumentationen från grävningen kan indikera att den västra delen av kyrkogården innehållit gravar som ej dokumenterats med samma noggrannhet när den arkeologiska undersökningen gick mot sitt slut (Redin 1997, s 600f). De ovan nämnda företeelserna skulle kunna förklara de gravtomma ytorna i framför allt de västra och östra delarna av kyrkogården som framträder när man lägger samman gravplanen

från undersökningen, på vilken bogårdsmuren saknas, med militära ritningar där den finns med (fig. 2). För att se om förhållandet mellan kyrka och mur verkligen stämmer på Flygflottiljens ritning så har jag även kontrollerat huruvida den sammanlagda planen stämmer mot fotografierna från grävningen, vilket den gör. Väderstrecksangivelserna stämmer ej helt då kyrkan låg i riktning OSO-VSV, men för att underlätta diskussionen bortser jag från detta och behandlar den som om den låg i östvästlig riktning.

Kyrkogården var könsindeldad, med kvinnorna gravlagda på norrsidan och männen på sydsidan. Detta gravskick finns belagt i hela Skandinavien, England och Nordtyskland, samt på Island och Grönland (Staecker 1997, s. 73), men det är endast i den norska Eidsivathingslagen (§50) från 1000-talets slut eller 1100-talets första hälft som föreskrifter om det finns bevarade (Gejvall 1960, s. 112). Det finns dock ett antal intressanta undantag vad gäller genomförandet av könsindelningen på Västerhuskyrkogården. På kvinnosidan låg fem män begravda: en norr om västtornet, en norr om koret, en cirka 4 m nordost om absiden (osäker könsbedömning) och två i en massgrav strax nordost om absiden. Mannen norr om koret hade omkommit genom kraftigt yttre våld; hans skalle var krossad med ett vasskantat vapen. Gejvall fann vid undersökningen av kraniet att mannen även hade skelettförändringar som kan ha varit sjukliga. Mannen låg begravd intill sex-sju barn, vilka samtliga var

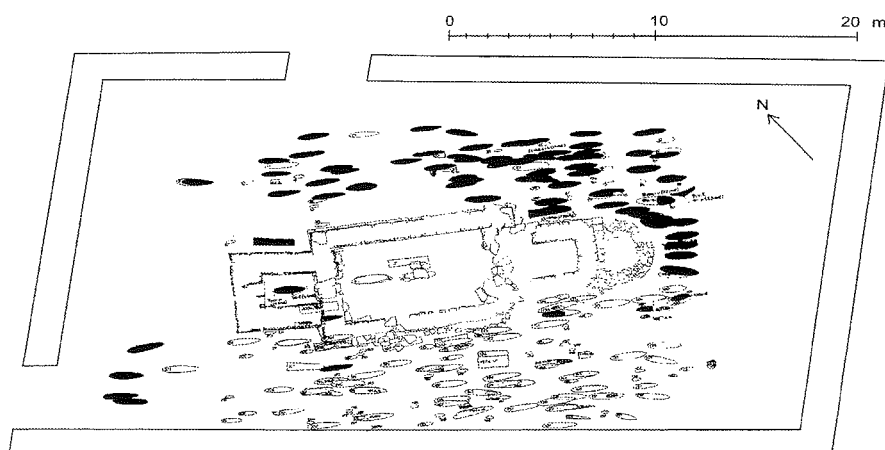

Fig. 2. Könsfördelningen av gravarna på Västerhuskyrkogården (bogrårdsmuren schematiskt inritad). Fyllda markeringar är kvinnogravar, ofyllda är mans- och barngravar. Barngravarna är ej könsbestämda. Efter Gejvall 1960, plate 6, samt ritning "Västerhus kapellruin å Kungl. Jämtlands Flygflottills område", från ATA.

under ett års ålder. En av männen i massgraven hade också omfattande skador, som dock var läkta och inte utgjorde dödsorsaken. Han var begravd intill en kvinna som även hon hade betydande skelettskador. (A.a., s 98ff samt Table 1). På sydsidan av kyrkogården låg nio kvinnor: en söder om långhusets västra hörn, en söder om koret, två sydost om absiden, och en under kyrkomuren där västtornets sydvägg möter långhuset. En grupp med fyra kvinnogravar påträffades i ett perifert läge i kyrkogårdens sydvästra del. Öster om absiden var gränsen mellan kvinno- och mansbegravningar något otydlig, men där låg flest kvinnor. Det fanns även gravar inne i kyrkobyggnaden; tre män var gravlagda i långhuset och en kvinna i västtornet. Förekomsten av gravar under kyrkobyggnaden indikerar att kyrkan har haft en föregångare, kanske en mindre träkyrka (a.a., s 125ff),

alternativt att långhuset förlängdes i samband med att man uppförde västtornet sekundärt.

Barnen (under 14 års ålder) verkar inte ha begravts efter kön, snarare kunde man vid den osteologiska genomgången se en tendens till att man begravde flickebarn tillsammans med manliga anförvanter och tvärtom (Gejvall 1962, s 52). Myndighetsåldern verkar sålunda ha varit kring 14 år. Förutom de enskilda barn- eller familjegravarna påträffades fem koncentrationer av begravda barn och även foster: två norr om koret, en nordost om absiden (fig. 3) och två märkligt nog inne i kyrkans västtorn. Detta är märkligt med tanke på att kyrkan vid ett upprepat antal tillfällen under medeltiden inskräpte det rådande förbudet mot begravningar inne i kyrkorna av andra än kyrkliga överhög-heter. Detta förhindrade dock inte att

Fig. 3. Koncentrationerna av barngravar på kyrkogårdens östra del (skrafferade). Efter Gejvall 1960, gravkarta.

även världsliga dignitärer såg till att få sin gravplats i kyrkorummet, då det i slutänden var kommersiella intressen som styrde. (Nilsson 1987, s 149; Madsen 1990, s 116). Begravningar i västtornen har med anledning av deras förnämliga placering och utformning i de flesta fallen tolkats som patronatsgravar, och i de fall som barngravar påträffats där har det så gott som alltid varit i enskilda gravar eller i familjegravar (Mårtensson 1981, s 100ff; Stiesdal 1983, s. 8ff; Anglert 1995, s 78ff).

Avvikarna

I de fall det förekommer begravingar på "fel" sida på de könsindelade kyrkogårdarna har de tolkats som hörande till kvinnor och män som på något sätt avvek från de gängse könsrollerna. Kvinnor på manssidan skulle kunna vara änkor eller kvinnor som av någon annan anledning övertagit mansrollen i familjen. De män

som begravdes på norrsidan kanske inte hade levt upp till att vara "en riktig karl", t.ex. svaga och klena eller homosexuella. (Nilsson 1994, s 91). Vad gäller homosexuella så kan det dock diskuteras huruvida de alls fick begravas i vigd jord då de klassades som brottslingar i t.ex. Gulathingslagen (§32) och bestraffades med fredlöshet (Gade 1986, s 124). Kvinnogravar på sydsidan kan enligt Bertil Nilsson vara senare gravar från när det könsindelade gravskicket upphört under 1200-talet och man börjat begrava familjevis, då företrädesvis på kyrkogårdens södra sida (Nilsson 1994, s 92f).

Det finns sedan gammalt en uppfattning om att norrsidan av kyrkogårdarna skulle ha haft en lägre status. Detta finns belagt från de senaste århundradena, då man på vissa platser endast begravde självmördare och brottslingar på norrsidan (Gejvall 1960, s 115f). Det är dock viktigt att notera att detta förfarande inte har några rötter ned i medeltid, eftersom brottslingar, självmördare och odöpta barn vid denna tid över huvud taget ej fick begravas i vigd jord. Könsindelningen på de medeltida kyrkogårdarna hade enligt Bertil Nilsson sannolikt en koppling till den indelning som även praktiserades inne i kyrkorummet och som ej hade något diskriminerande syfte utan gick tillbaka till synen på kvinnors och mäns roller i kampen mot det onda. (Nilsson 1994, s 138ff). Att norrsidan senare fick

dåligt rykte kan dock sättas i samband med de under 1100-talet inom kyrkan framväxande misogyna tankegångarna, som satte likhetstecken mellan allt som representerade det kvinnliga och de onda makterna (a.a., s 33ff). Detta innebär dock inte att gravläggningen av kvinnor på norrsidan skall ses som en form av bestraffning - den var kvinnosidan sedan länge och kvinnorna ville antagligen inte begravas någon annanstans. Men vad ska man då tro om de kvinnor och män som ligger på fel sida? Är det inte en något förenklad och även förlegad och sexistisk uppfattning att de kvinnor som ligger på sydsidan hade klätt-rat på den sociala stegen och erhållit status som familjeöverhuvud, medan männen som begravts på norrsidan mer eller mindre förlöjligats som varande "effeminate" - kvinnliga, ett begrepp som användes om manliga prostituerade, kastrater, eunucker och sodomiter (a.a., s 50f)?

Dick Harrison har belyst hur kyrkan under medeltiden medvetet lärde folk att hata stereotypa idealskurkar. Dessa fungerade som avskräckande exempel och motpoler till de älskade idealhjältarna, vilka utgjordes av riddare och helgon. Till de negativa elementen man förde fram hörde sjukdom, sexualitet och djävulens inflytande. (Harrison 1995, s 111). Detta bidrog till att kroppsliga avvikelser och deformationer, medfödda eller tillkomna genom skador och sjukdomar, ogillades i det medeltida samhället (Camille 1994, s 72, se även nedan om vanskapta barn). Även synen på det normala åldrandet och äldre krop-

par var negativ, man menade att åldrandet medförde försämrade karaktärsdrag, olater och en allmän mental förklening (Shahar 1994, s 160). Man såg en stark reciprok koppling mellan det själsliga och det kroppsliga - de som ansågs ha perverterade och syndiga själar var följaktligen även fysiskt motbjudande (a.a., s 160ff; Harrison 1995, s 98). Vissa sjukdomar som t.ex. spetälska kopplades samman med sexuell skörlevnad och stigmatiserade därmed de drabbade hårt (Gilchrist 1994, s 47ff). Vid ett flertal kyrkogårdsgrävningar i Sverige har man påträffat skelett med spår av spetälska begravda i perifera lägen på kyrkogården¹ (Arcini 1999, s 131 och där anförd litteratur). De osteologiska undersökningen av Västerhusmaterial visade att två av de män som låg på norrsidan hade skelettskador. Mannen i massgraven bör ha varit om inte krympling så i alla fall handikappad, och begravd i samma grav låg även en kvinna med liknande skador. Möjligheten finns att de skadade eller sjukliga män som begravts på norrsidan av Västerhuskyrkogården var socialt utstötta eller att de åtminstone inte räknades som fullgoda män på grund av sina handikapp. Mannen norr om koret hade utöver sina yttre skador (tillkomna vid dödstillfället) patologiska förändringar i kraniet, vilka skulle kunna tyda på någon form av hjärn-skada eller sjukdom med eventuella funktionsnedsättningar och utvecklings- eller personlighetsstörningar som följd. Han var sålunda snarast psykiskt avvikande, till skillnad från den fysiskt handikappade mannen. Kanske befann han sig på ett barns

nivå mentalt. Detta behöver då inte innebära att han betraktades som *i första hand* omanlig. Han kan istället ha betraktats som just ett barn (eller åtminstone som en omyndig vuxen) och därför begravts tillsammans med de andra barnen, kanske i närheten av en kvinnligsläkting på norrsidan. Man bör uppmärksamma distinktionen mellan dessa två uppfattningssätt, och inte i efterhand lägga på värderingar som kanske inte förekom i det medeltida samhället. De handikappade och mentalt efterblivna kan istället ha utgjort en egen genus- eller socialgrupp som inte ansågs vara sämre än de andra, men som särbehandlades vid begravningen (och även i livet). (Jonsson 1996, s 14).

När det gäller kvinnorna som låg på sydsidan så får man söka andra tolkningsvägar, då de inte uppvisar några avvikelser som kan spåras i det osteologiska materialet. Av de fem kvinnogravarna söder om eller under kyrkans sydvägg låg tre sida vid sida med män och barn. Männen var i samma åldersgrupp som kvinnorna eller äldre. Den fjärde kvinnan låg med huvudet mot fotänden på en mansgrav, men det är osäkert om gravarna kan tänkas höra ihop. I samma gravgrupp som ett av de ovan nämnda paren låg även en yngre kvinna intill en tonårig man och fyra små barn. Ett av de skelett som ^{14}C -daterats var en man som låg i samma grupp, och denna grav gav den yngsta dateringen med ett medianvärde på 1303 (Kyhleberg & Strucke 1999, manus i tryck). Kanske rör det sig här om familjegravar som Bertil Nilsson före-

slagit, tillkomna efter att det könsindelade gravskicket upphört någon gång under 1200-talet. Det kan dock även tänkas att man i enstaka fall har valt att gravlägga de döda familjevis innan det äldre gravskicket helt hade upphört, om den döda eller hennes efterlevande hade uttryckt sådana önskemål. För trots allt var konsekvenserna av att begravas på fel sida "endast" socialt betingade - vad gällde själens frälsning hade platsen ingen som helst betydelse så länge graven låg i vigd jord (Nilsson 1989, s 40f).

Kvinnograven i västtornet kan vara en patronatsgrav vilket ju onekligen skulle vara spännande, men denna möjlighet tänker jag inte diskutera vidare här. En grupp kvinnogravar som manar till ytterligare diskussion är de fyra som låg i utkanten av det utgrävda området i sydväst. Det framgår ej av det arkeologiska dokumentationsmaterialet huruvida de låg innanför eller utanför bogårdsmuren, men med hjälp av den sammanlagda ritningen i fig. 2 kan man få en bild av gravarnas placering i förhållande till muren. Den slutsats man kan dra är att de nämnda kvinnogravarna låg på kyrkogården i det sydvästra hörnet. Det är en något märklig placering, då det framgår på en ritning i *Rannsakingar efter Antikviteter* (1685) att ingången i muren bör ha legat i just det hörnet (fig. 4). En öppning i muren på motsvarande ställe kan även iakttas på fotografierna från utgrävningen (ATA A133:281; A133:286; A172:50). Vad kan då dessa kvinnor ha för gemensam nämnare som var orsak till att de inte begravdes tillsam-

mans med de andra? Att begrava någon i utkanten av kyrkogården, ibland alldeles intill eller till och med utanför bogårdsmuren, kunde fungera som en kompromiss när den döda/döde av någon anledning inte borde begravas i vigd jord. Under medeltiden betraktades kvinnorna som kultiskt orena i vissa sammanhang, bl.a. under menstruation, graviditet och efter förlossning. Nyblivna mödrar som ännu inte hunnit genomgå kyrktagningsritualen, vilket skulle ske 40 dagar efter förlossningen (80 dagar om man fött ett flickebarn), fick inte inträda i kyrkan och om de avled skulle de begravas i utkanten av kyrkogården. (Gustavsson 1972, s 197ff). Detta gällde med största sannolikhet även kvinnor som inte fullgått sin graviditet utan fått missfall - exempel på kyrktagning av kvinnor som aborterat finns från senare tid (Bø 1960 s 115). I den liturgiska handboken *Summa de ecclesiasticis* från mellan 1160-1165 står det att kvinnor som dött i barnsäng kunde jordas på kyrkogården, men utan föregående ceremonier i kyrkan, och att fostret skulle begravas för sig utanför kyrkogården (Madsen 1990, s 119ff, se även nedan om barnbegravningar). Koncentrationer av kvinnogravar som denna på Västerhuskyrkogården skulle mycket väl kunna vara just icke kyrktagna kvinnor som dött före, under eller strax efter förlossningen (Jons-son 1996, s 15). Enligt Gejvall var kvinnorna 20-25 år, 30-35 år, 40-50 år respektive 50-60 år, men han påpe-

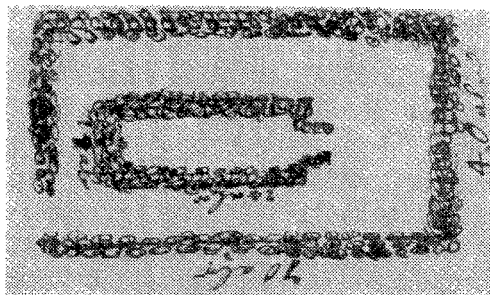

Fig. 4. "Wppå Fröson och Wästerhuus Åcker, finnes och synes effter en kiörka...". Ur Rannsakingar efter Antikviteter, 1685 (Stähle 1960). Originalritningen är troligen vänd 180° fel (därför ligger texten uppochnerd på denna bild), då ingången i muren enligt vad som kan iakttagas på fotografier från grävningen sannolikt var i det sydvästra hörnet. Det utstickande partiet bör vara det smalare koret och absiden, vilka kanske bröt av mer från kyrkobyggnaden än västtornet i den övertorvade ruinen. Att kyrkogården var så begränsad i väst mellan torn och mur stämmer ej med verkligheten.

kar även att den osteologiska åldersbedömningen blir svårare och mer subjektiv när den bedömda individen passerat 30-årsåldern (Gejvall 1960, s. 26). Den äldsta kvinnans höga ålder talar visserligen till viss del mot hypotesen att hon skulle ha omkommit i samband med förlossning, men den utesluter dock inte möjligheten då risken för komplikationer vid barnsbörd ökar ju äldre kvinnan är. Vid utgrävningen av Æbelholt kloster i Danmark påträffades fem kvinnogravar med foster. Av dessa kvinnor var två under 35 år gamla, och de övriga tre i 40-årsåldern. (Møller-Christensen 1982, 190f).

Barnen på de medeltida kyrkogårdarna

Andelen barn som påträffats på medeltida kyrkogårdar är mycket varierande, vilket gör det svårt att beräkna den allmänna spädbarnsdödligheten - om man nu kan tala om en allmängiltig sådan. Som exempel kan nämnas att Caroline Arcini i sin avhandling om Lunds kyrkogårdar har konstaterat att mängden spädbarnsgravar varierade mellan 1 och 20 % av det totala gravantalet (Arcini 1999, s 53). Om man räknar med barnen upp till sex års ålder hamnar man som högst på 31,5 % i Lundmaterialet (a.a., s 160). Antalet barn i åldersgruppen 0-6 år som påträffats på andra större kyrkogårdsutgrävningar i Norden ligger mellan ca 5 % och 30 % av samtliga gravlagda, t.ex. har Svendborg 4,5 %; Trondheim 14,1 %; Tønsberg 18,6 %; Löddeköpinge 26,7 %; Viborg 29,2 % (Boldsen 1978, s 79; O. & E. Persson 1984, s 85; Benedictow 1993, s 31ff). Det förefaller därmed märkligt att antalet är närmast det dubbla i Västerhusmaterialet (52 % av de gravlagda var under 7 års ålder). Elisabeth Iregren har tidigare påpekat detta, och poängterat att det är Västerhus som avviker (Iregren 1988, s 24). Man har dock i många fall ändå använt sig av Västerhus som referens vid jämförelser och beräkningar, då de gravlagda individerna har ansetts utgöra en nära nog komplett medeltida population (se bl.a. Boldsen 1984, s 110f; O. & E. Persson 1984, s 85; Iregren 1988, s 23; Benedictow 1993, s 29f). Det sistnämnda är dock en sanning med

modifikation - vad man måste ta med i beräkningen är att gravantalet, med tanke på de gravtomma ytorna på kyrkogården (se ovan), kan misstänkas vara långt ifrån komplett. De populationsberäkningar som tidigare gjorts bör också revideras då de har baserats på en för lång användningstid (250 istället för ca 200 år). Till frågans komplexitet kommer även det faktum att alla barngravarna kanske inte är samtida med kyrkogårdens egentliga brukningstid - en fråga som jag skall diskutera vidare i nästa kapitel.

Eftersom Västerhus ofta har setts som ett representativt exempel, har man följaktligen reagerat undrande när andra utgrävda kyrkogårdar inte uppvisat samma mängd spädbarn. Ett antal anledningar till den mindre mängden barnskelett har föreslagits: att bevaringsförhållandena varit sämre, att gravar förstörts under modern tid, att alla barn inte gravlagts, att kyrkogården representerar en ojämnt fördelad befolkning (t.ex. stads- och klosterkyrkogårdar) eller att man helt enkelt inte funnit alla barngravarna vid utgrävningen - kanske för att hela kyrkogården inte grävdes ut (O. & E. Persson 1984, s 85; Sælebakke 1986, s 22ff; Sellevold 1997, s 15ff; Arcini 1999 s 62ff). Berit Sellevold har konstaterat att barngravarna på de medeltida kyrkogårdarna verkar ha varit särskilt utsatta för störningar som uppstått i samband med nybegravningar, då de ofta ej var så djupt nedgrävda (Sellevold 1997, s 15f). Dåliga bevaringsförhållanden är också särskilt förödande för de små och mjuka

barnskeletten, vilket förklarar att man ibland har funnit rester av barnkistor utan innehåll (Bø 1960 s 136f; Blomqvist & Mårtensson 1963, s 48; Lidén 1969, s 8). Jesper Boldsen menar att detta problem kan vara anledningen till att man fann fler barn i åldersgruppen 3-6 månader än i gruppen 0-3 månader vid Västerhus (Boldsen 1984, s 110f). Elisabeth Iregren har istället velat förklara de höga dödssiffrorna i intervallet 3-6 månader med att man avbröt amningen tidigt, alternativt inte ammade barnen alls. Undersökningar har visat att en dödlighetstopp då kan infinna sig när den medfödda immuniteten avtar, vilket den gör inom denna åldersgrupp (Iregren 1988, s 22ff).

Vanliga iakttagelser vid undersökningar av kyrkogårdar är att barngravarna ofta ligger i högststatuszonerna på kyrkogården, nära kyrkobyggnaden runt koret eller intill sydväggen och ibland även inne i kyrkobyggnaden. I många fall har man även konstaterat att de ligger i koncentrationer, egna "barnavdelningar". (Krogh & Voss 1961, s 13; Blomqvist & Mårtensson 1963, s 47f; Krogh 1967, s 30; Lidén 1969, s 8; Andersson 1972, s 40; Johnson & Jönsson 1975, s 65; Mårtensson 1981, s 54; Cinthio 1988, s 124; Nilsson 1994, s 84f; Boddington 1996, s 55f; Daniell 1997, s 128; Mays 1997, s 121; Sellevold 1997, s 18ff; Arcini 1999, s 63ff). Förklaringar till detta har sökts, och man har föreslagit att koncentrationerna skulle vara resultat av epidemier, klassbetingade begravningssätt, eller bero på att synen på barn varierat

i tiden (Ljungdahl & Sandström 1997, s 8ff och där anförd litteratur). Jag har nämnt ovan att ofullgångna foster enligt de kyrkliga anvisningarna inte fick begravas på kyrkogården, och det är ovanligt att man påträffar gravar med kvinna och foster (Iregren 1992, s 58ff). I enstaka fall har man funnit foster i vanliga sophögar (Sælebakke 1986, s 24), men foster har påträffats även på de medeltida kyrkogårdarna, både i moderslivet (Bröste 1945, s 161; Møller-Christensen 1982, s 190ff; Tkocz & Brøndum 1985, s 27; Anderson & Göthberg 1986, s 6; Sellevold 1997, s 24; Varenius 1999, muntlig uppgift ²⁾ och lagda i egna gravar eller tillsammans med en eller flera vuxna (Karlsson 1988, s 26 och där anförd litteratur). I de fall de ligger i egna gravar är det ofta i sten- eller träkistgravar i eller intill kyrkobyggnaden (a.a.). Även i detta sammanhang utmärker sig Västerhus med sina sju foster, varav tre låg i masskoncentrationen nordöst om absiden, två i koncentrationerna i kyrkans västtorn, ett i övergången mellan tornet och långhuset samt ett i en grav söder om kyrkan som även innehöll en vuxen man och två barn i 7-13-årsåldern (Gejvall 1960, Table 1). Att dessa foster, tillsammans med ytterligare ett 15-tal barn under ett års ålder, begravts i kyrkans västtorn måste sägas vara mycket anmärkningsvärt med tanke på de restriktioner som fanns både för begravningar i kyrkobyggnaden (se ovan) och för odöpta barn.

Enligt den kanoniska lagen fick odöpta barn inte begravas i vigd jord. Dopet renade från den medfödda arvs-

synden och drev ut djävulen - innan barnet genomgått denna exorcism betraktades det som en hedning. (Nilsson 1987, s 146, O'Connor 1991, s 17). Från Island kommer ett exempel, där det i *Árna saga biskups* (1270-1290-tal) omtalas hur biskop Arne Torlaksson fastställde att odöpta barn skulle begravas alldeles *utanför* kyrkogården (Bø 1960 s 109; O'Connor 1991, s 36). För att försöka undvika uppkomsten av detta problem tilläts även lekmän - i värsta fall barnmorskor eller andra kvinnor - att nöddöpa barn när de riskerade att dö i samband med förlossningen och ingen präst (eller annan man) fanns i närheten. Ett drastiskt exempel står att läsa i en engelsk handbok för sockenpräster, där de instruerades att uppmana barnmorskorna att skära ut fostret ur magen på kvinnan om hon dog i barnsäng, och därefter döpa det. (Hanawalt 1995, s 44). Ett annat hjärtskärande exempel finns i den norska äldre Gulatingenslagen, där man först poängterar att alla barn som föds i landet skall uppfödast, men sedan gör undantag för gravt vanskapta barn på vilka "ansiktet vände dit nacken och tårna dit hälarne skulle vara" - dessa barn skulle föras till kyrkan, hävas ur hedendomen (döpas), och därefter lämnas i kyrkan för att dö (Ericsson 1967, s 48). Dop förrättades annars oftast i samband med vissa helgdagar och högtider, som påsk, pingst och trettondagen. Det var inte förrän under senmedeltid som man började döpa barnen direkt efter födseln, innan dess kunde de vara upp till mellan två och sju år gamla. (Fæhn 1958, sp 414f, Holmberg 1990, s 27). Om barnet dog innan det döpts så

hamnade det i limbo, det kunde ej nå himmelriket då det ej renats från synd. Detta har skapat en rik folklöre i hela den kristna världen kring dessa armars själar som varken hör hemma bland de levande eller de döda (Bø 1960 s 103ff; Pentikäinen 1969, s 92ff; O'Connor 1991, s 34ff).

Mylingar?

Men hur förklarar man då det ovanligt stora antalet barngravar på Västerhuskyrkogården? Då det tyvärr är svårt att utreda de stratigrafiska förhållandena vid utgrävningen så är det svårt att säga något om den relativa kronologin och tillkomsten av de barngravar som ligger spridda över kyrkogården, ensamma eller tillsammans med vuxna. Vad vi däremot vet är att åtminstone tre av de fem gravkoncentrationerna innehållande barn låg ytligt stratigrafiskt över äldre begravingar. Över hälften av de på kyrkogården gravlagda spädbarnen under ett års ålder påträffades i dessa koncentrationer (tabell 1). I koncentrationerna norr om koret framkom delar av 10 respektive 11 barn varav åtminstone gruppen med 11 barn låg ytligt. Nordost om absiden fanns delar av inte mindre än 42 barn och tre foster i det övre skiktet. Inne i västtornet påträffades två grupper varav en med fem barn och ett foster, och en med 13 barn och ett foster. Den senare gruppen låg i ett ytligare skikt, och den förra förefaller att ha påträffats intill och delvis under kistan som den gravlagda kvinnan vilade i. (Gejvall 1960, gravplan samt Table 1; 1962, s 42f).

Gravnummer	Placering	Foster	Barn 0-1 år	Barn 1-7 år	Barn 7-14 år	Antal totalt
To a-n	Västtornet, ytligt	1	12	1	-	14
2 a-f	Västtornet, intill/under grav	1	5	-	-	6
51-68 a-k	N om koret	-	7	4	-	11
62-64 a-j	N om koret, intill vägg	-	5	5	-	10
E89 a-v, Div E a-y	NO om absid	3	27	14	1	45
Antal		5	56	24	1	86

Tabell 1. Åldersfördelningen i koncentrationerna med barngravar. Efter Gejvall 1960, Table 1 samt gravkarta.

Gejvall kastade bland andra hypoteser fram tanken att de ytligt liggande barnskeletten skulle kunna vara "myrlingar" (hans stavning) - barn begravda i lönndom för att de skulle få vila i vigd jord³. Denna hypotes har sedan i det närmaste fått vila i frid den också, då man har fortsatt att räkna med samtliga barngravar när Västerhus-materialet har använts som referens-material vid demografiska beräkningar - detta trots att Gejvall i sin avhandling faktiskt gjorde en alternativ beräkning av medellivslängden där han uteslöt 50 av spädbarnen (Gejvall 1960, s 38 samt Table 2).

I den etnologiska litteraturen finns ett antal exempel på hur man i smyg - oftast nattetid - begravt sina odöpta döda barn och foster. För de odöpta barnen gällde detta endast i katolska länder efter reformationen, i Sverige togs restriktionen mot begravning av odöpta barn på kyrkogårdarna bort i kyrkoordningen år 1571 (Hagberg 1937, s 510). Ett genomgående drag är att man försökte hitta en gravplats som i så hög grad som möjligt kompenserade det faktum att barnen ej fick ligga i vigd jord: intill en kyrkogård, i kyrkogårdsmuren, under kyrk-

golvet, i askar instoppade i kyrkvägen eller på en ödekyrkogård där marken fortfarande ansågs vara helgad. Det förekom även uppfattningar om att dessa barn med fördel kunde nedläggas tillsammans med en vuxen i en öppen grav eller massgrav. (Hagberg 1937, s 510f; Bø 1960 s 108ff; O'Connor 1991, s 35, 69). Från Allbo i Småland finns en nedteckning där det sägs att när "dödfödda skulle begravas, skulle fadern gå ensam med kistan tidigt på morgonen och sticka in den i ett hål i ringmuren eller i luftgluggarna som fanns i gamla kyrkor" (Bø 1960 s 127). Anledningen till att man värnade om den lilla själens vidare öden kan väl antas vara dubbel. Självklart bottnade den i kärlek och omsorg, men ett visst mått av självbevarelsedrift ingick nog också då man fruktade att dessa barn annars skulle gå igen och hemsöka sina anhöriga (Pentikäinen 1969, s 93ff ; O'Connor 1991, s 33ff).

Vid arkeologiska och antikvariska undersökningar av kyrkor och kyrkogårdar har man vid upprepade tillfällen funnit lämningar efter denna praxis. Ett exempel är utgrävningarna på Helgeandsholmen i Stockholm där

man påträffade tre barn utanför den egentliga kyrkogården: två instoppade i bogårdsmuren och ett i ett utrymme som bildats i vinkeln mellan muren och ett badhus (Dahlbäck 1982, s 122). Även vid Lena kyrka i Uppland har man påträffat ett barnskelett under takhuven på bogårdsmuren. Ovanpå skelettet låg en sax - enligt folktron skulle stål förhindra den döde/döda att gå igen, och det var vanligt att man använde sig av just saxar, yxor eller knivar i detta syfte. (Hagberg 1937, s 124, 568). Vid grävningar i kvarteret Berget 23 i Visby under 1985-1986 fann man 24 medeltida gravar, sannolikt tillhörande S:t Hans och S:t Pers kyrkogård, samt delar av en medeltida stenbyggnad med en latrin. Byggnaden låg på kyrkogården och bör ha haft en sakral funktion. (Swanström 1986, s 250ff). Vad man inte upptäckte förrän fyndmaterialet under 1997 bearbetades av anställda inom SESAM-projektet var att det bland benmaterialet som påträffats i latrinen fanns rester av ett spädbarn, sannolikt yngre än tre månader (Jonsson 1997, s 257f). I svenska och norska kyrkor har man påträffat askar innehållande aborterade foster, både i väggar i kyrkor som ännu är i bruk och inne i ödekyrkor (Hagberg 1937, s 510f ; Bø 1960 s 117ff). Vid Castle Green i Hereford, England, påträffades 24 barngravar i det övre skiktet av en kyrkogård, de flesta i små runda eller ovala gravar som ej låg i öst-västlig riktning. Daniell menar att de kan vara odöpta barn som begravts i vigd jord i hemlighet. Från Hereford finns även bevarat ett kungligt utfärdat tillstånd från 1398, angående en

förestående inhägnad av katedral-kyrkogården för att förhindra det olagliga begravandet av odöpta barn. (Daniell 1997, s 127f). Ett exempel på hur kyrkan valt att hantera liknande problem kommer från Oberbüren i Schweiz, där man under 1990-talet har undersökt kyrkogården tillhörande en vallfartskyrka från senmedeltid. Kyrkan innehade en undergörande Mariabild till vilken man vallfärdade för att få dödfödda barn "återuppväckta" och därefter döpta och begravda. Vid utgrävningarna har över 250 foster (från 4-5 månader gamla) och nyfödda barn påträffats, men enligt skriftliga källor skall där ha begravts runt 2000. Barngravarna låg i två områden norr respektive söder om kyrkans långhus, och det förekom både massgravar och enskilda gravar vilket man har tolkat som ett eventuellt utslag av ett klassbetingat begravningssätt. Vallfartskyrkor med samma funktion skall ha funnits även på andra orter i Schweiz samt i Frankrike, Belgien, Italien, Österrike och Tyskland. (Ulrich-Bochsler 1997, s 7ff).

I Sverige finns även ett antal intressanta paralleller till Västerhus, kyrkor där man påträffat koncentrationer av spädbarn och foster inne i kyrkobyggnaden. I en annan av Jämtlands medeltida kyrkor, Mattmars kyrka, påträffades vid en utgrävning under kyrkgolvet ett 40-tal gravar varav de flesta var spädbarnsgravar. Huvuddelen av barngravarna låg i en koncentration i den södra delen av medeltidsskyrkans kor. (Sundström 1989, s 147). I Medelpad har man undersökt

Kvissle kapell, en liten romansk kyrka som varit i bruk från 1200-talet fram till reformationen. Denna kyrka har liksom Västerhus existerat samtidigt som en närliggande sockenkyrka, och har tolkats som en privatkyrka på en stormansgård. Vid utgrävningen av kyrkobyggnaden påträffades spridda skelettdelar från åtminstone åtta spädbarn inne i koret, vilket hade murats igen sannolikt någon gång runt 1300 då man flyttade ut altaret till långhuset. (Grundberg 1997, s 31ff). På Öland undersöktes mellan 1971-1972 Källa ödekyrka, vilken varit i bruk från 1100-tal fram till 1800-talets slut. Kyrkobyggnaden visade sig innehålla ett ovanligt stort antal gravlagda individer inne i västtornet: 20 personer varav 13 barn. Även i långhuset och vapenhuset påträffades gravar: i långhuset 12 individer varav tre var barn, i vapenhuset nio barn av 14 individer. (Sundnér 1974, s 88; Sundnér & Edling 1978, s 19). I Gränna kyrka påträffades vid utgrävning av vapenhuset rester av 53 individer varav 41 barn. Av dessa var fyra foster och 16 mellan 0-1 år. De flesta spädbarnen låg i det övre lagret som daterats till 1500-1600-tal. I vapenhuset i Anundsjö kyrka, Ångermanland, har man påvisat förekomsten av inte mindre än 92 individer, varav 10 foster och 63 spädbarn. (Edenstig 1994, s 36ff och där anförd litteratur). I dessa fall vill jag dock inte uttala mig om huruvida gravarna skulle kunna vara anlagda i efterhand (onekligen en intressant tanke!), men det vill jag däremot göra när det gäller Västerhus.

Spädbarnen på Västerhus- kyrkogården - diskussion och konklusion

Med stöd i de ovan anförda exemplen menar jag att det finns ett flertal faktorer som talar för att spädbarnen och fostren, och kanske även de något större barnen då även de kan ha varit odöpta, i åtminstone de tre av Gejvall nämnda gravkoncentrationerna på Västerhuskyrkogården kan vara begravda efter att kyrkogården hade tagits ur bruk. De kan förstås ändå vara medeltida, då dateringarna tyder på att kyrkogårdens användningstid upphörde under första halvan av 1300-talet. Det är t.o.m. troligt att de är senmedeltida, då de med största sannolikhet begravts under katolsk tid när det ännu var förbjudet att gravlägga odöpta barn i vigd jord (gäller dock inte fostren som kan ha kommit dit senare). Följande företeelser anser jag talar för min teori:

Gravarnas ytliga placering ovanpå äldre gravläggningar

Stora delar av det arkeologiska dokumentationsmaterialet, som Gejvall refererade till och använde sig av i sin materialbearbetning, har tyvärr gått förlorade. På ATA finns varken fältritningar eller de rapporter med mät- och grävtekniska uppgifter som behövs för att klargöra de stratigrafiska förhållandena vid grävningen. De fotografier som finns på skelett *in situ* visar endast vuxna individer och större barn. Gejvall diskuterar dock de ovan nämnda gravkoncentrationerna i sina publikationer, han skriver t.ex. att "...den största svårigheten, då det

gällde att avgöra totalantalet begravningar inom hela området erbjöd de talrika fragment av barnskelett som *i ett mera ytligt skikt* tillvaratagits av arkeologerna ovan gravarna...” (Gejvall 1962, s 42, min kursivering). Att samtliga av dessa barnbegravningar låg ovanpå de övriga gravarna torde enligt min mening innebära att de var yngre och sist tillkomna. Ett motargument skulle kunna vara att det rör sig om delar av störda äldre barngravar (jfr Sellevold 1997, s 15f), men det resonemanget känns mindre troligt då gravläggningsintensiteten på kyrkogården inte var tillräckligt hög för att skapa så kraftiga omdeponeringar.

Gravarna i västtornet

Två koncentrationer med spädbarn och foster påträffades inne i västtornet. Ett foster låg även i övergången mellan torn och långhus. Dessa är mycket udda placeringar, då man anser att västtornen vid denna tid i princip endast användes för patronatsgravar. Vad som även är lite märkligt är att öppningen mellan torn och långhus murats igen vid något tillfälle. Sven Hammarlund (platsledare under grävningen 1947) beskrev igenmurningen som gjord ”utan omsorg”, och lade i sin rapport till Riksantikvarien fram en hypotes om att västöppningen utgjort en ursprunglig kyrkoingång som igenmurats när västtornet byggdes i egenskap av försvarstorn (Hammarlund 1947, ATA dnr 3701). Tornens funktion ändrades ofta under kyrkornas användningstid, t.ex. var det inte ovanligt att de under högmedeltid togs i bruk som magasin och

därför murades igen (jfr Wienberg 1993, s 101ff). Två av de tre mynten som man hittade vid utgrävningarna av Västerhus låg i de två dörröppningarna: en brakteat från mellan 1360-1500 låg vid eller i den igensatta västöppningen, ett tvåsidigt mynt från 1340-1350 låg i eller nedanför långhusets sydingång (Gejvall 1960, s 110). Dessa myntdeponeringar skulle kunna indikera att västtornet snarare murades igen i samband med att kyrkan helt upphörde att användas, kanske mer symboliskt än manifest för att markera att den ej längre skulle brukas. Möjligen kan denna markering ha varit riktad mot det mer ”profana” nyttjandet av kyrkobyggnader som jag redogjort för ovan. Att det låg ett mynt i dörröppningen där ett av fostren påträffades ger också associationer till det från medeltid och in i modern tid belagda bruket att lägga mynt i gravar för att förhindra att den döde skulle gå igen (Grinder-Hansen 1988, s 123ff).

Förekomsten av ofullgångna foster och deras placering

Odöpta foster, vilket man nog kan utgå från att de oftast var då de dött i moderslivet eller under en hastigt påkommen för tidig förlossning, fick inte begravas på kyrkogården under katolsk tid. I de fall man ändå har påträffat foster på medeltida kyrkogårdar ligger de i de flesta fall i moderslivet eller i kistgravar, ofta med en förnämlig placering. Vad gäller de som inte ligger i moderslivet kan man misstänka att det antingen rör sig om för tidigt födda barn som man hade hunnit låta nöddöpa innan de avled (jfr

Møller-Christensen 1982, s 192), eller att man ibland helt sonika töjde på de befintliga restriktionerna när ett odöpt barn dog som tillhörde en inflytelserik familj. Sex av de sju fostren på Västerhuskyrkogården ligger dock varken i moderslivet eller i enskilda gravar, utan i masskoncentrationer samt ett i den ovan nämnda dörröppningen till tornet. Begravningsformer-
na, sedda mot bakgrunden av de två ovan anförda argumenten om gravar-
nas lägen, menar jag talar mot att man hade hunnit döpa dem och ge dem en "riktig" begravning.

Det bekräftade bruket att begrava odöpta barn och foster i eller intill kyrkor

Det finns som vi sett ett antal etnologiska och arkeologiska exempel på hur man i smyg begravde odöpta barn och foster i och intill kyrkor. Placeringen av spädbarnskoncentrationerna på Västerhuskyrkogården stämmer väl överens med de kända folkliga uppfattningarna, enligt vilka man med fördel skulle begrava de små i ödekyrkor - instoppade i väggen eller genom en öppen glugg i murverket, alternativt tillsammans med en eller flera vuxna i en öppen grav eller massgrav på kyrkogården. Åtminstone två av koncentrationerna utanför kyrko-
byggnaden, den stora nordost om absiden samt den nordligaste norr om koret, skulle kunna uppfattas som massgravar då de även innehöll ett antal vuxna individer staplade på eller intill varandra (detta framgår på fotografier från grävningen) under de gravlagda spädbarnen. Kanske stod gravarna öppna under en tid. Det förefal-

ler också naturligt att man även när man begravde barn "olagligt" valde att göra det i området runt koret, då det var brukligt att denna del av kyrkogården användes för barnbegravningar även in i senmedeltid. Detta var den heligaste platsen på kyrkogården, i närheten av altaret och relikerna, vilket också förklarar valet.

Den stora mängden gravlagda barn

Antalet gravlagda barn, 190 under sju års ålder (52 % av det totala antalet individer) varav 120 under ett års ålder (33 % av samtliga), förefaller mig vara väldigt stort i jämförelse med de övriga utgrävda medeltida kyrkogårdarna där antalet barn under 7 års ålder i huvudsak ligger mellan 10 och 30 %. Claes-Henrik Siven har beräknat den samtidigt levande befolkningen på Västerhus till 25 personer uppdelade på 11 män och 14 kvinnor, inklusive barnen. Denna beräkning är dock gjord på en användningstid på 250 år. (Siven 1982, s 46ff). Med en användningstid på runt 200 år torde siffrorna hamna på uppåt 30-32 personer, d.v.s. ca 16 vuxna (48 % av de gravlagda på Västerhus var under 15 år) varav drygt hälften var kvinnor. Om man slår ut antalet döda barn på antalet år kyrkogården var i bruk innebär det då att inom en grupp på högst fem-sex samtidigt levande gifta kvinnor i barnafödande ålder skulle i genomsnitt minst ett spädbarn dö vartannat år, eller ett barn under sju års ålder varje år. Barnadödligheten har varit hög långt in i modern tid, men detta verkar som ett orimligt högt dödstal. Hypotesen att gravkoncentrationerna/massgravarna skulle kunna

Fig. 5. Mor med dött barn. Illustration: Kerstin Holmstedt. I Myrdahl & Bäärnhielm 1994, s 103.

innehålla människor som omkommit i epidemier håller då inte heller, då det är osannolikt att det inom de berörda familjerna fanns så många barn under ett års ålder vid samma tidpunkt. Även om man ser på gravkoncentrationerna separat, så skulle det innebära att upp mot 15-25 spädbarn dog mer eller mindre samtidigt vid minst ett tillfälle (se tabell 1).

Slutord

Det poängteras ofta att ritualerna runt död och begravning var och är intimt förknippade med de rådande trosföreställningarna om själen och dess vidare öden efter döden, och att ett nytt eller ändrat gravskick kan tänkas spegla förändringar i dessa uppfattningar (Gräslund 1994, s 201; Nilsson 1994, s 99ff; Daniell 1997, s 1). Jag tror att detta stämmer vad

gäller det ceremoniella förfarandet före, under och efter begravningen, men vad gäller den rumsliga struktureringen av gravplatserna på kyrkogården så är jag av den bestämda uppfattningen att den åtminstone under tidig medeltid snarare speglade de mer världsliga delarna av samhället. Även på senvikingatida och tidigmedeltida gravfält har man iakttagit grupperingar som antyder att social grupptillhörighet kan ha styrt valet av gravplats, vilket påvisar en kontinuitet i gravläggningsförfarandet som spänner över religionsskiftet (se t.ex. Helgesson 1992, s 42f; Andersson 1997, s 362ff). Paul Binski belyser kärnfrågan när han säger att man vid studier av ritualer måste hålla i åtanke att man studerar beteende och inte tro - inte vad man tänkte utan vad man gjorde (Binski 1996, s 51). De kristna kyrkogårdarna utgör därför små mikrosamhällen som lämpar sig ypperligt för studier av dåtidens sociala, ekonomiska och politiska organisation.

Jag är medveten om att jag drar stora växlar på ett litet material i denna studie, men mitt huvudsyfte har snarare varit att bolla med tänkbara idéer än att hävda en absolut tolkning. Jag vill med detta påvisa några av de möjligheter som finns för att gå djupare in i ett enskilt gravmaterial, och därmed in i den föreställningsvärld som dåtidens människor levde i. Barnbegravningarna vid Västerhus ger en inblick i de konflikter som uppstod när de kyrkliga lagarna kolliderade med de privata önskemålen, men även hur dessa skilda uppfattningar kom att vävas in i varandra. De moderna

vandringssägnerna om spökande barn har sin direkta uppkomst i de kanoniska lagtexterna och i de eldfångda varningar som medeltidens kyrkliga förkunnare utfärdade för dem som inte gick rätt till väga i dessa frågor (O'Connor 1991, s 21, not s 109). Den ibland förekommande könssegregeringen, och framför allt de undantag från den som förekommer, visar på den komplexitet som fanns i den samhälleliga rollindelningen. Kvinno- och mansrollerna, med de privilegier och restriktioner de innefattade, var lika mycket socialt som genetiskt betingade (jfr McNamara 1983, s 37). De som avvek från dessa sorterades istället in i andra grupper, kanske som varande sexuellt avvikande eller som "vuxna barn" bland de andra barnen. Men vid sidan av sin köns-tillhörighet så värderades, eller snarare

kategoriserades man också efter sin sociala och ekonomiska status, och det finns även indikationer på att den fysiska och mentala förmågan kan ha påverkat uppfattningen om en individs plats i den sociala organisationen.

Kristina Jonsson arbetar som systemansvarig antikvarie inom projektet *Digitala Historiska Kartor för Kulturmiljövården* på Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. E-postadress: kristina.jonsson@raa.se

Jag vill tacka Elisabeth Iregren och Lars Redin för att de låtit mig ta del av opublicerat material samt egna idéer och tankar kring Västerhusmaterialet.

Noter

1. Vad gäller kyrkogårdarna i Lund så menar Maria Cinthio att placeringen av de spetsalskas gravar kan hänga samman med att de ofta tillhörde ett lägre socialt skikt, d.v.s. att de ligger perifert begravda på grund av sin klasstillhörighet snarare än sin sjukdom. (Arcini 1999, s 131; Cinthio 1999, s 36f).

2. Vid utgrävningen vid S:t Nicolai kyrka i Jönköping under våren 1999 påträffades skelettet av en kvinna med ett foster i magen. Graven är preliminärt daterad till 1500-tal, men det finns dock en möjlighet att den är från sent 1500-tal-tidigt 1600-tal, d.v.s. efterreformatorisk. (Muntlig uppgift från grävningsledaren Linnéa Varenius).

3. En "myling" (möling, mjöling, mulonge, myring, pösling, pyssling m.fl.) inom svensk folklöre är dock snarare benämningen på en spökande barnkast som ej fått ro p.g.a. oegentligheter i samband med dess död eller begravning. Namnet tros komma av "möla" (gräva ner) eller "myra" (döda eller hemligt nedgräva alt. myr, mosse eller kärr). (Hagberg 1937, s 560ff).

Litteratur

- Ahnlund, N. 1948. *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537.*
- Almqvist, B. 1984. *Jämtlands medeltida kyrkor.* Fornvårdaren 19.
- Andersson, G. 1972. Uppmätt i Röstånga. Ale nr 2/1972.
- Andersson, G. 1997. A struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern mälaren valley. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 24.
- Anderson, T. & Göthberg, H. 1986. Olavskirkens kirkegård. Humanosteologisk analyse og faseindeling. *Fortiden i Trondheims bygrunn: Folkebibliotekstøtten.* Meddelelser nr. 2.
- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Arcini, C. 1999. *Health and disease in early Lund. Osteo-pathologic studies of 3,305 individuals buried in the cemetery area of Lund 990-1536.* Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae VIII.
- Benedictow, O. J. 1993. *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries.*
- Berthelsson, B. 1942. Kyrkor och kastaler i Jämtland under medeltiden. *Norrlands försvar* 1942.
- Binski, P. 1996. *Medieval death. Ritual and representation.*
- Blomqvist, R. & Mårtensson, A. VV. 1963. *Thulegrävningen 1961. En berättelse om vad grävningarna för Thulehuset i Lund avslöjade.* Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae II.
- Boddington, A. 1996. *Raunds Furnells. The Anglo-Saxon church and churchyard.* Raunds Area Project. Archaeological Report 7.
- Boldsen, J. 1978. Liv og død i middelalderens Viborg. Resultater fra skeletudgravningen på Sct. Mikkel's Kirkegård. MIV 8. Museerne i Viborg amt.

- Boldsen, J. 1984. Palaeodemography of two Southern Scandinavian Medieval Communities. The Löddeköpinge Investigation IV. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983-1984.
- Brink, S. 1996. Skånke-släkten i Jämtland. *Jämtlands kristnande*. Projektet Sveriges kristnande, publikationer 4.
- Bröste, K. 1945. Skeletfundene fra den middelalderlige rundbygning i Malling. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*.
- Bull, E. 1927. *Jemtland og Norge*.
- Bø, O. 1960. Øskjer i kyrkjemuren. *Norge* 7. Tidsskrift for folkelivsgransking.
- Camille, M. 1994. The image and the self: unwriting late medieval bodies. *Framing medieval bodies*.
- Cinthio, H. 1988. En kyrkogård från 1000-talet i Löddeköpinge. *Gravskick och gravdata*. Rapport från arkeologidagarna 13-15 januari 1988. University of Lund, Institute of Archaeology Report Series No. 32.
- Cinthio, M. 1999. The archaeological context - by Maria Cinthio. Kapitel 2 i Arcini, C. 1999. *Health and disease in early Lund. Osteo-pathologic studies of 3,305 individuals buried in the cemetery area of Lund 990-1536*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae VIII.
- Dahlbäck, G. (red). 1982. *Helgeandsholmen - 1000 år i Stockholms ström*.
- Daniell, C. 1997. *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*.
- Edenstig, N. 1994. *Barngravar i Gränna kyrka: Senmedeltid - 1600-tal. En osteologisk analys av skelettmaterialet från vapenhuset*. Uppsats i påbyggnadskurs i historisk osteologi, Osteologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Ericsson, G. J. V. 1967. *Den kanoniska rätten och äldre Västgötalagens kyrkobalk. En jämförande studie*. Rättshistoriskt bibliotek, tolfte bandet.
- Fæhn, H. 1958. Dåp. Alm. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Från vikingatid till reformationstid*, bd III.
- Gade, K. E. 1986. Homosexuality and rape of males in old Norse law and literature. *Scandinavian Studies* 58.
- Gejvall, N-G. 1960. *Westerhus. Medieval population and church in the light of skeletal remains*.
- Gejvall, N-G. 1962. *Västerhus. De dödas ben berättar*.
- Gejvall, N-G. 1968. Early medieval church at Westerhus in the light of C 14 collagen datings. *Res Medievales*.
- Gilchrist, R. 1994. Medieval bodies in the material world: gender, stigma and the body. *Framing medieval bodies*.
- Grinder-Hansen, K. 1988. Penge til færgemanden? Mønter i dødekulten. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1988.
- Grundberg, L. 1997. Gravar, kyrkor och människor - aspekter på religionsskiftet i Mittnorden. Några exempel från pågående undersökningar i Ångermanland och Medelpad. *Kultursamhangar i Midt-Norden*. Tverfaglig symposium for doktorgradstendenter og forskarar. Førelasingar ved eit symposium i Levanger 1996.
- Gräslund, A-S. 1994. Graves as Evidence of Christianisation. *Prehistoric Graves as a Source of Information*. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21-23, 1992.
- Gustavsson, A. 1972. *Kyrktagningsleden i Sverige*. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund nr 13.
- Hagberg, L. 1937. *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*.
- Hagen, R. M. & Nagel, A-H. 1980. *Norsk Historisk Atlas*.
- Hanawalt, B. 1995. *Growing up in medieval London. The experience of childhood in history*.

- Harrison, D. 1995. *Europa i världen. Medeltiden*. Allmän historia del 2.
- Helgesson, B. 1992. En märklig fördelning - ett senvikingatida gravfält i Fjällinge, Skåne. *META* nr 1-2/1992.
- Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8.
- Iregren, E. 1988. Avbruten amning blev barnens död? Ett försök till tolkning av Västerhusmaterialet. *Populär Arkeologi* nr 4/1988.
- Iregren, E. 1992. Kvinnor och barn under medeltid - ett antropologiskt perspektiv på några skelett-material. *Kvinnospår i medeltiden*. Kvinnovetenskapliga studier 1.
- Johnson, M. & Jönsson, K. 1975. Borghs kyrka. *Kalmar län 1975. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård*. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening, årgång 60.
- Jonsson, G. 1997. Barnskelett funnet i latrinbrunn. *Gotländskt Arkiv* 1997. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvännar. Årgång 69.
- Jonsson, K. 1996. *Gravarna vid Västerhus kapell. Människor på en medeltida kyrkogård*. Magisteruppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Karlsson, I. 1988. *Barnets ställning i Norden under medeltiden - en analys med utgångspunkt från arkeologiskt och osteologiskt material*. Uppsats i medeltidsarkeologi Ak 200 vid Lunds universitet.
- Krogh, K. J. 1967. *Erik den rødes Grønland*.
- Krogh, K. J. & Voss, O. 1961. Fra hedenskab til kristendom i Hørning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961.
- Kyhlerberg, O. & Strucke, U. 1999. Teoriprovnig med ¹⁴C. Bilaga i Redin, L. 1999. *Arkeologiska perspektiv på Västerhus*. (i manus)
- Lidén, H-E. 1969. From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 2 1969.
- Ljungdahl, E. & Sandström, I. 1997. *Barnen på Vivalen och Västerhus - synen på barndomen i samhällen med olika livsåskådningar*. D-uppsats i Arkeologi, Mitthögskolan i Östersund.
- Madsen, P. K. 1990. Han ligger under en blå sten. Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis. *Hikuin* 17. Kirkearkæologi i Norden 3.
- Mays, S. 1997. Life and Death in a Medieval Village. *Death and Burial in Medieval Europe*. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference. Volume 2.
- McNamara, J. A. 1989. Victims of progress. Women and the twelfth century. *Female Power in the Middle Ages*. Proceedings from the 2. St. Gertrud Symposium, Copenhagen August 1986.
- Myrdahl, J. & Bäärnhielm, G. 1994. *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 19.
- Mårtensson, A. W. 1981. *S:t Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. Gamla Lund, Årsskrift 62.
- Møller-Christensen, V. 1982. *Æbelholt kloster*.
- Nilsson, B. 1987. Död och begravning. Begravningskicket i Norden. *Tanke och tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. Studier till det medeltida Sverige 3.
- Nilsson, B. 1989. *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Kyrkovetenskapliga studier 44.
- Nilsson, B. 1994. *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*. Projektet Sveriges kristnande, publikationer 3.
- Nilsson, B. 1996. *Det tidigaste kyrkobyggandet i Jämtland. Jämtlands kristnande*. Projektet Sveriges kristnande, publikationer 4.

- O'Connor, A. 1991. *Child murderers and dead child Traditions. A comparative study*. FF Communications no 249.
- Pentikäinen, J. 1969. The Dead without Status. *Temenos. Studies in comparative religion*. Volume 4.
- Persson, O. & E. 1984. Some Anthropological and Archaeopathological Observations on the Skeletal Material from Löddeköpinge. The Löddeköpinge Investigation IV. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983-1984.
- Redin, L. 1997. Med ögonvråns förlängda seende. Om betydelsen av det arkeologiska materialets brister och förhållandet mellan humanistisk och teknokratisk dokumentation. *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Stockholm Archaeological Reports (SAR) Nr 33.
- Redin, L. 1999. Arkeologiska perspektiv på Västerhus. (i manus)
- Sellevold, B. J. 1997. Children's Skeletons and Graves in Scandinavian Archaeology. *Death and Burial in Medieval Europe*. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference. Volume 2.
- Shahar, S. 1994. The old body in medieval culture. *Framing medieval bodies*.
- Siven, C-H. 1982. *Metoder för beräkning av förhistoriska populationer*. Arkeologiska rapporter och meddelanden från Institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet, nr 10/1982.
- Staecker, J. 1997. Searching for the Unknown. Gotland's churchyard from a Gender and Missionary perspective. *Lund Archaeological Review* 1996.
- Stiesdal, H. 1983. Grave i tidlige vesttårne. Nogle nyere iagttagelser. *Hikuin* 9.
- Ståhle, C. I. (red). 1960. *Rannsakingar efter Antikviteter*. Band 1. Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland. Häfte 1. Text.
- Sundnér, B. 1974. Rapport från Källa gamla kyrka. *Öländsk bygd*. Åkerbo härad. Åkerbo hembygds förening årsbok 1974.
- Sundnér, B. & Edling, I. 1978. *Källa ödekyrka. Källa sn, Öland. Arkeologisk undersökning samt provundersökning av huslämning 1971-1972*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Uppdragsverksamheten 1978:31.
- Sundström, J. 1989. Stavkyrka i Mattmar. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 2 Järnålder - medeltid. Fornvårdaren 24.
- Swanström, E. 1986. Kvarteret Berget 23 i Visby. *Gotländskt Arkiv* 1986. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner. Årgång 58.
- Sælebakke, I. 1986. Noen foreløbige inntrykk fra en middelalderskirkegård i Tønsberg. *META* nr 2-3/1986.
- Tkocz, I. & Brøndum, N. 1985. *Anthropological Analyses. Medieval Skeletons from the Fransiscan Cemetery in Svendborg*. The Archaeology of Svendborg, Denmark, No 3.
- Ulrich-Bochsler, S. 1997. Jenseitsvorstellungen im Mittelalter: die Wiederbelebung von totgeborenen Kindern. Archäologische und anthropologische Untersuchungen im Marienwallfahrtszentrum von Oberbüren im Kanton Bern/Schweiz. *Death and Burial in Medieval Europe*. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference. Volume 2.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkene i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.

Muntliga uppgifter

Redin, Lars. Statens Historiska Museum (SHM), Stockholm. 12/10 1999.

Varenius, Linnéa. Jönköpings läns museum, Jönköping. 23/9 1999.

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Stockholm. Handlingar, ritningar och fotografier över Västerhus kapell, Frösö socken, Jämtland.

Statens Historiska Museum (SHM), Stockholm. Fotografier på gravarna tagna i samband med grävningen, förvaras för tillfället hos Lars Redin. Har tidigare förvarats tillsammans med skelettmaterialet på Arkeosteologiska forskningslaboratoriet (AOFL), Stockholms universitet.

Fra skår til strukturer

Multivariable analysemetoder anvendt på dansk keramik fra senmiddelalder og renæssance

Jette Linaa Larsen

Abstract

From piece to pattern: The use of multivariable methods on danish ceramics of late medieval and early renaissance dating

This article is a presentation of the use of correspondence analysis on a ceramic material of late medieval and early renaissance dating. This mainly prehistoric method is used on 23 types of rims and handles on closed form in younger leadglazed redware from 28 geographically separated and socially different archaeological sites from Jutland. Several of the sites can be dated on historical basis. The result of the analysis is the development of a narrow chronology; a chronology that can be tested using the dated sites. It is stressed that the correspondence analysis can be used not only for chronological purposes, but also on various other problems concerning structures in large amounts of data.

Nærværende artikel er en præsentation af anvendelsen af korrespondensanalyse i arbejdet med dansk keramik fra middelalder og renæssance. Metoden bruges først og fremmest indenfor forhistorisk arkæologi, mest kendt er vel analyse af materiale fra gravfund. Gennem deltagelse i metodeseminarer med forhistoriske arkæologer blev jeg opmærksom på metoden og besluttede mig til at afprøve dens anvendelighed på et middelaldermateriale. En del af styrken i metoden anvendt på keramik fra middelalder og renæssance er

netop, at der her er tale om et meget velkendt materiale, og analysens resultater kan derfor testes mod den allerede opnåede viden. Formålet med denne artikel er ikke at belyse de øvrige aspekter ved det mangefacetterede emne keramik eller de metodiske problemer, der knytter sig til det, men udelukkende at præsentere en metode til påvisning af struktur i massematerialer.

De to århundreder, 1400-1600, hvor middelalderen afsluttedes og renæssancens indledtes, var en tid med

hastig kulturforandring. Mit projekt tager sigte på at belyse kulturforandringer centreret omkring køkken- og bordtøjet på arkæologisk baggrund. Det er klart at keramikens form og materiale var afhængigt af mode, men også at fundmiljøets geografiske beliggenhed, velstand og funktion spiller ind. Husgeråd giver således mulighed for at belyse sociale og økonomiske forhold i de pågældende miljøer, samtidigt med at det kan bidrage med oplysninger om handel og anden vareudveksling både indenfor landets grænser og mellem Danmark og udlandet. Samtidigt er viden om køkken- og bordtøjet af væsentlig betydning i det praktiske arkæologiske arbejde og spiller især en rolle ved datering af de udgravede fundkomplekser. Blandt det arkæologiske kildemateriale er lertøjet det, der bedst spejler kulturelle ændringer. Dette fordi, keramikken var udbredt i alle dele af det datidige samfund, var billig, og derfor tilgængeligt for alle sociale grupper, og havde en kort brugstid, hvorfor det keramiske inventar ændredes i hurtig takt med de skiftende moder. I en tid med hurtig kulturudvikling vil keramikken derfor optage og spejle ændringerne i sig tydeligere end de fleste andre medier. Især dateringsspørgsmålet er af betydning i denne sammenhæng. Den hurtige kulturforandring i den 200-årige periode ledte til forventning om, at keramikken ville være velegnet til dateringsformål.

Materialebasis

Materialegrundlag for bearbejdningen var et studie af keramikken fra hele Jylland. De fundpladser der udgør primærmaterialet blev udvalgt med henblik på at opnå den størst mulige geografiske og sociale spredning. Det store undersøgelsesområde blev valgt, fordi spredningen af impulser foregik både lokalt, regionalt og overregionalt. Uden et større undersøgelsesområde ville det derfor ikke være muligt at kortlægge de overregionale bevægelser.

Dette har resulteret i at materialet fra de 25 jyske arkæologiske museer er blevet gennemgået. Da materialebasis er ganske stor, ca. 40.000 skår, er registreringen af fundene er pågået i flere niveauer. Det primære sigte har været at arbejde med materiale, der stammer fra arkæologiske udgravninger. Materialet er udvalgt først og fremmest efter dokumentationsgraden. Første kriterie var at udgravningen skulle være basalt forståelig udfra beretningen. Udgravningen skulle være stratigrafisk. Fundene skulle være adskilt i forhold til indlejringen i lag, og der skulle være en dokumentation, så det var muligt at sammenknytte lag og genstandsmateriale. Ved besigtigelsen skulle det være muligt at genfinde hele fundmaterialet. Eventuelle kassationer af materiale skulle være dokumenteret. Helst skulle der være optegnelser om principper for bjergningen af genstandsmaterialet. Dette var hovedkriterierne for udvælgelsen af materiale. I indsamlingen blev det flere gange nødvendigt at gå ud over disse krite-

rier, først og fremmest fordi nogle ældre udgravninger savnede en egentlig beretning. Da flere ældre udgravninger stammede fra veldaterede anlæg, blev det besluttet at se bort fra beretningerne i disse tilfælde, såfremt det individuelle anlæg var anlagt på bar mark, så der ikke var risiko for opblanding med ældre materiale. Der måtte heller ikke være yngre bebyggelse på stedet, for at undgå forurening med yngre materiale. Kassationer viste sig at være et vanskeligt problem at gardere sig overfor i det ældre materiale. Iblandt fremgik kassationer af dokumentationen, andre gange viste bugskår/randskårratioen, at der var foretaget kassationer. Det er klart, at der er talrige overvejelser forbundet med materialets repræsentativitet knyttet til denne type undersøgelser.

Et påtrængende metodisk problem var, hvordan det var muligt at overskue et så omfattende materiale. Det store undersøgelsesområde, der skulle sikre anvendelige resultater over en bred skala, betød også, at metoderne måtte vælges med omhu. Ud af den samlede materialebank blev der derfor valgt materiale ud, dækkende hver aspekt af problemstillingen. Det store undersøgelsesområde stillede krav til bearbejdningen, hvor sigtet var at opstille en kronologi, der kunne dække hele området. Som følge af den høje indlejring i jordlagene, som renæssancens fund har i byerne, indeholdt ingen af de byfund, der er gennemgået i nuværende projekt, en veldateret, klar stratigrafisk sekvens dækkende hele perioden, der ville kunne bruges som ryggrad i et kronologisk system. Dette

betød, at tanken om at basere projektet på en enkelt lokalitet eller by ikke kunne gennemføres. Samtidigt var materialemængderne ofte relativt små i de enkelte fund, mellem 1000 og 2000 skår, hvilket gav repræsentativitetsproblemer. En sidste forhindring var, at den 200-årige undersøgelsesperiode ikke gav rum for inddragelse af omlejrrede lag med residuel keramik. Inddragelse af omlejrrede lag kunne spolere hele kronologien, fordi det acceptable tidsspænd i aflejringerne helst skulle være under 50 år, de 50 år, der ville være en acceptabel dateringsramme. Til opfyldelsen af de kronologiske spørgsmål blev der derfor udvalgt et antal fundpladser med aflejringer knyttet til bebyggelse. Det var primære og sekundære aflejringer, der blev udvalgt; gulvlag, smudslag på gulve, nedbrydningslag, byggelag, affaldsgruber, latrinskakter, kælderfyld og bygningsofre; alt sammen fundomstændigheder, der indikerede, at akkumuleringen af fund i var hastig. Medtaget blev ikke tykke fyldlag, lag fra affaldsdeponeringsområder og lignende. Af de godt 45 fundpladser, der opfyldte disse kriterier, lod omtrent 20 steder sig datere via møntfund, dendrokronologi, kendt brugstid eller kendt byggeår, kendt nedlæggelsestidspunkt osv.

Man kunne spørge sig selv hvilken ide der var i at datere på keramik fra denne periode, hvis fundmateriale: stjertpotter/rørskaftegryder, fade med hornmaling og de i Danmark allestedsnærværende jydepotter, var erkendt. Samtidigt sikrede et skriftligt kildemateriale, at en del steder

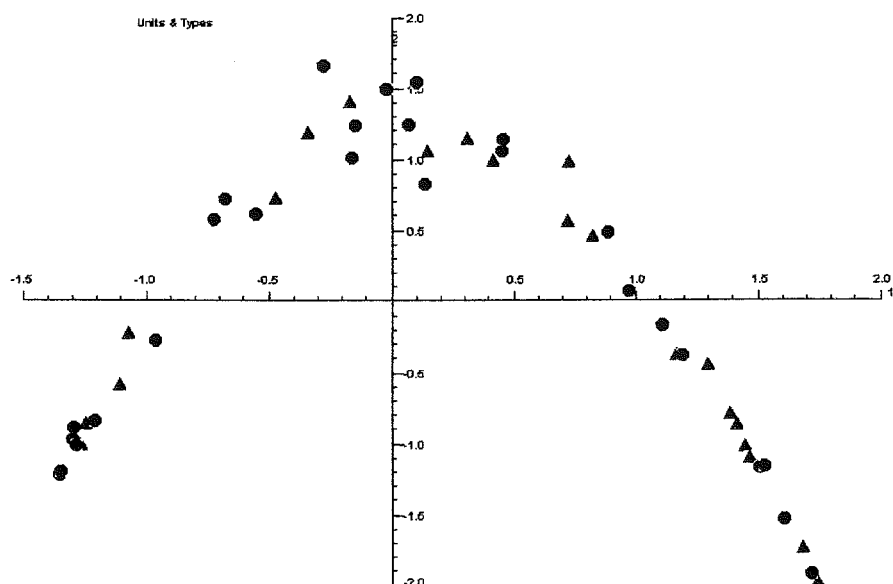
kunne dateres ved udefrakommende midler. Årsagen til dette var den enkle, at der vel var mange steder, hvor dateringen var kendt på forhånd, men der var flere pladser, hvorom intet vidstes. En anden årsag var, at studier af kulturforandringer i denne korte periode krævede et fintmasket kronologisk net, hvis sammenligningerne skal være pålidelige. Uden en fintmasket kronologi ville det være vanskeligt at skelne forandringer som følge af geografisk leje, status eller velstand fra forandringer over tid.

Teoretisk baggrund for analysen

Grundlaget for seriation som kronologisk arbejdsmetode er en overbevisning om, at der er kontinuitet i kulturer, og at dette direkte afspejler sig i genstandene. I et givet materiale antager vi, at fundene er nedlagt i en bestemt rækkefølge. Der må være en udvikling i det nedlagte genstandsmateriale, der afspejler denne rækkefølge. Hvis der er flere genstande i fundet, behøver kun en enkelt at være ændret, før tidsforskellen står frem. Forskellen i tid er med andre ord målbar gennem genstandsmaterialet. Ved at registrere keramikken fra de forskellige fund kan de ordnes i tid med de ældste fund i den ene ende og de yngste fund i den anden.

Grundlag for korrespondensanalysen er en datamatrice med fundene/enhederne i rækkerne og typer/elementer i kolonnerne. Registreringen af typerne/elementernes forekomst i

den enkelte fund/enheder kan ske ved angivelse af tilstedevær/fravær, eller ved angivelse af antal. Det eksempel, jeg bringer her, er registreret ved angivelse af tilstedeværelse eller fravær (angivet som 1 eller 0). Resultatet af serieringen er for tilstedevær/fravær, at rækkerne omarrangeres, så ettalene i hver kolonne anbringes i sammenhængende grupper. Den grundlæggende metode er langt fra ny og kan udføres i hånden, men multivariable analysemetoder giver mulighed for at overskue store materialer, hvilket kan være vanskeligt ved en håndsortering af materialet. Princippet i korrespondensanalysen og andre multidimensionale skaleringsteknikker er lighedskoefficienter; forskellen mellem to fund/enheder udregnet ud fra værdierne af typer/variabler. Fordelen ved disse, og dermed metodens fordel, er at resultatet ved udplotning i et tovejs plot af de to første akser i analysen er, at et perfekt serierbart materiale afsættes i en parabel, mens et ikke-serierbart materiale viser sig som klumper, der dog kan indeholde vigtig information om andre træk i materialet, for eksempel om pludselige brud i anvendelsen af forskellige typer. Blandt de multivariable analysemetoder er korrespondensanalysens fordel, at den kan arbejde med både tilstedevær/fravær og med antal, og at antal skal indføres i analysen uden omregning til procenter, idet analysen selv vægter materialerne. Fund med mange typer får større vægt i analysen end fund med få typer. Dette er en fordel i forhold til arbejdet med procenter, hvor både små og store fund har samme vægt, og små fund

Figur 1. Plot af førsteakslerne af en korrespondensanalyse af randtyper og håndtag hørende til lukkede former i yngre blyglaseret keramik. Punkterne repræsenterer fundene og trekkanterne repræsenterer typerne.

derfor kan fordreje resultatet. (Madsen 1989, Madsen 1985, Højlund 1989).

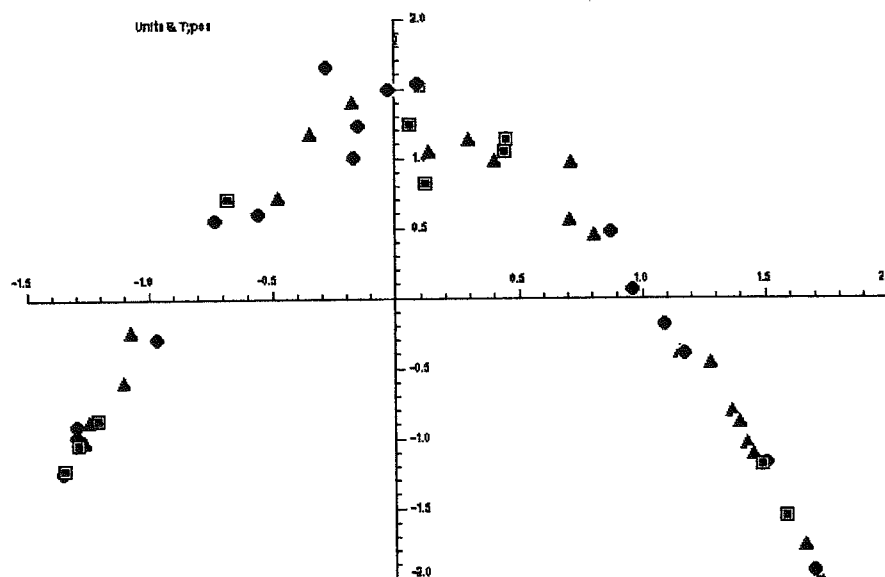
Korrespondensanalyse af materialet

Analysen blev foretaget på 28 fundsteder med inddragelse af 23 typer af håndtag og rande fra lukkede former i yngre blyglaseret keramik. Udvalget skete, fordi dette materiale allerede i indsamlingen sås at være relativt ensartet i hele området, modsat den grå keramik, der tydeligt var regionalt præget. Hvordan typerne blev defineret var naturligvis grundlæggende. I overensstemmelse med min overbevisning som samler opstillede jeg relativt få, men klart

definerede typer. Resultatet af analysen fremgår af figur 1.

Det ses, at fundene og typerne former en perfekt parabel. Dette indikerer, at materialet egnede sig til seriation. Der var ikke tegn på at der var tale om en regional udvikling i afsætningen af fundene langs parablen. Det der især gjorde materialet specielt var, at det var muligt at hæfte absolutte dateringer på en stor del af materialet. Det var altså muligt at kontrollere, om seriationen af randformer faktisk repræsenterede en kronologi.

Figur 2 viser, at de daterede fund var afsat i rigtig rækkefølge i parablen. Der var altså tale om en kronologi, og en temmeligt fintmasket kronologi, alt den stund mit materiale dækkede

Figur 2. Plot af førsteakserne af samme korrespondensanalyse som figur 1. Kvadraterne repræsenterer pladser med absolutte dateringer.

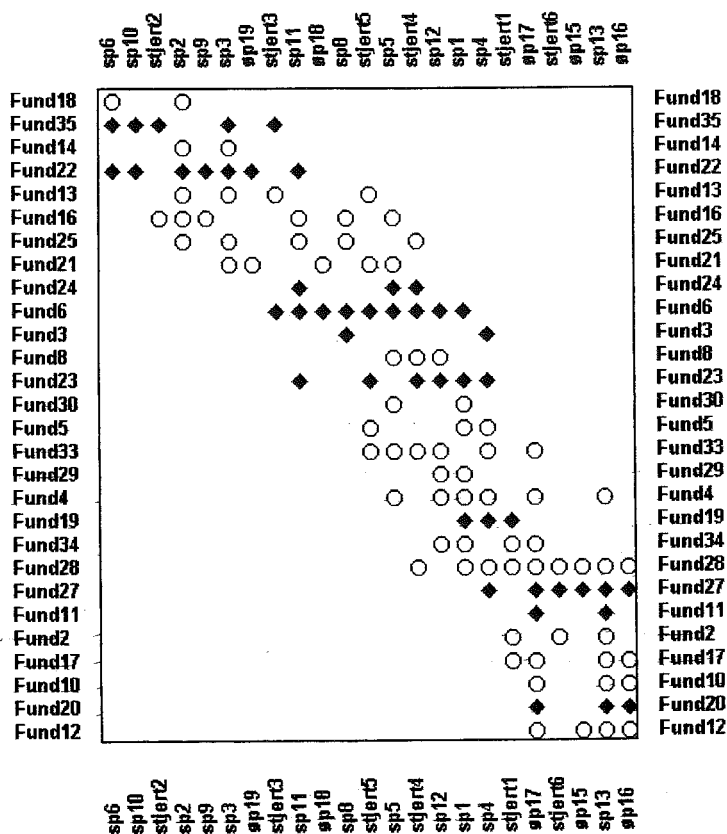
et tidsforløb på godt 250 år. Der var altså tale om at analyseresultatet viste en kronologisk udvikling i rande og håndtag i de lukkede former i yngre blyglaseret keramik. Når typerne blev plottet ind, faldt de fint sammen med fundene langs parablen. Det vil sige, at typerne afløste hinanden jævnt gennem perioden. Det ser ud som om forandringstakten var 40-50 år, altså at der gik godt 40-50 år fra en type første gang viste sig, til den ikke længere optrådte i det arkæologiske materiale. Dette tidsspænd blev dermed også den yderste grænse for dateringsmulighederne i den sidste del af perioden. I den første del af perioden var mulighederne for datering mindre gode. Fundmængden var lavere her, og typerne syntes statiske og mindre tilbøjelige til at forandre sig. Dater-

ingsrammen for 1400-tallet var derfor desværre betydeligt bredere.

Figur 3 viser seriationen af det samme materiale. Punkternes tætte placering omkring diagonalen viser, at materialet egner sig til seriation, og at denne er vellykket. Samtidigt viser den, at de enkelte typer er forholdsvis kortlivede.

Fundforhold og akkumuleringstid

Kørslen af analyserækken havde den fordel, at fund med for lang akkumuleringstid blev afsat i midten eller i siderne af diagrammet. Langvarige fund tiltrak sig kort sagt for meget forskellighed til at kunne integreres i analysen. Det blev derfor

Figur 3. Seriation af randtyper og håndtag hørende til lukkede former i yngre blyglaseret keramik. Rhomberne repræsenterer fund med absolutte dateringer, de åbne cirkler fund uden absolutte dateringer. Bogstav- og talkombinationen i kolonnerne repræsenterer forskellige randtyper og håndtag. Den tætte markering omkring diagonalaksen ses som et udtryk for et materiale, velegnet til seriation. Bemærk, at det kronologiske forløb går fra højre mod venstre.

nødvendigt at dele et par fund. Delt blev et ældre fund fra landbebyggelse, hvor fundene fra et erkendt tofaset anlæg blev opsamlet samlet. I første analyse blev fundet skudt ind i midten af diagrammet. Jeg skilte typerne ad i ældre og yngre, og anlæggets to faser føjede sig nu ind i rækken af de øvrige fund. Problemer gav også tre faser fra en større udgravning. Disse indlejrede sig forkert i forhold til den stratigrafiske rækkefølge. Årsagen var, at de tre

faser, der stammede fra et stort åbent areal, indeholdt residuelt materiale og formodentligt fyldlag af omlejret karakter. Det var således blandingen af ældre og yngre typer i de tre fund, der gav problemerne. Et sidste problem var, at et fund med kendt akkumulationstid på 75 år, hvor fundene var optaget samlet gav forstyrrelser i parabelen. Fundet var for langvarigt til ganske at kunne indpasses.

Det er et generelt problem, at korrespondensanalysen anvender en gennemsnitsalder for fundet (regner alle typer i fundet for at være lige kronologisk værdifulde). Dette resulterer i, at ældre fund i yngre sammenhæng (eller yngre indblandede skår) kan forrykke hele fundet i forhold til fundets sande indplacering (Andersen og Ilkjær 1989). Det er netop dette, der giver problemet ved de akkumulerede fund. I mangel på gravfund med genstande, der kan danne grundlag for kronologi, er eneste løsning at "rense" sine fund så godt som muligt; dvs. søge at begrænse sig til at medtage fund med så kort akkumuleringsstid som muligt. Hvornår et fund har en kort akkumuleringsstid er et tolknings-spørgsmål, der afgøres af den enkelte bearbejder på baggrund af en god og fyldestgørende feltrapport.

Kulturhistorisk forklaringsmodel

Det viste sig, at der midt i perioden, i første del af 1500-tallet, skete et klart brud i materialet. De tidligere, statiske typer forsvandt, og der introduceredes nye typer med en hastig forandringstakt. Dette kunne tolkes som om pottemageren i byerne, der fremstillede denne nye keramik, nu udvekslede ideer hurtigt og med et større område. Måske var det de omkringrejsende mestre og især pottemagersvende, der gjorde deres indflydelse gældende her.

I modsætning til den yngre blyglaserede keramik var jydepotten, der findes så meget af i Danmark,

klart regionalt opdelt. Interessant nok forandrede jydepotten sig næsten ikke, når den først var introduceret. Vover man at foreslå, at kvinderne, der fremstillede jydepotten på landet, giftede sig indensogne eller højst nogle sogne væk, og derfor ikke kom så meget omkring som de mandlige bypottemagere, og deres produkter derfor ikke forandrede sig udover en allerede fastlagt, funktionelt betinget form? Helt statisk var erhvervet ikke, for iblandt dukkede der enkelte stykker op der var dannet som en efterligning af bypottemagerens produkter. Kan dette mon tolkes som et forsøg på at forbedre afsætningen eller ligefrem lave erstatningsvarer til mindre formuende kunder eller andre, der ikke kunne anskaffe bypottemagerens produkter?. Det yngre blyglaserede lertøj findes overalt i alle bebyggelsestyper, om ikke andet så som bare nogle få stykker. Dette kunne tolkes som om at landbefolkningen har tilstæbt at nærme sig byens kultur på bordtøjets område.

Afslutning

Korrespondensanalysen kan anvendes ikke kun til kronologi, men også til afsøgning af anden struktur i materialet. Jeg har således også anvendt teknikken til analyse af forskellene i andele af forskelle godstyper indenfor forskellige bebyggelsestyper og til analyser af karfunktioners sammenhæng med bebyggelsestype. Anvendelse af EDB-baseret databehandling i middelalderarkæologiens genstandsforskning er endnu forholdsvis ny,

men der er næppe tvivl om, at databehandling via edb er fremtidens vej i arbejdet med massematerialer. Korrespondensanalysen som kronologisk metode i mit arbejdsfelt har jeg inddraget i et forsøg på at opnå struktur på et ellers vanskeligt overskueligt datamateriale.

Jette Linaa Larsen er ph.d-stipendiat ved Afdeling for Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet.

Baggrund for analysens gennemførelse er dialog med Lektor Torsten Madsen, Institut for Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet, der gav den fornødne kritik og opbakning. For dette er jeg tak skyldig.

Litteratur

- Andresen, J. og J. Ilkjær 1989. "Ordnung muss sein". *Kark Nyhedsbrev* 1989 nr. 3.
- Højlund Nielsen, K. 1989. Korrespondensanalyse - en kronologisk metode. *Kark Nyhedsbrev* 1989 nr. 3.
- Madsen, T. 1985. *Numerisk dataanalyse for arkæologer*.
- Madsen, T. 1989. Seriation - en grundlæggende kronologisk arbejdsmetode. *Kark Nyhedsbrev* 1989 nr. 3.

Gudfasts gård i Stafsinge

Påvel Nicklasson

Abstract

Gudfast's manor in Stafsinge

Last year the museum in Halmstad and UV Väst carried out extensive excavations in preparation for the new railway between Malmö and Göteborg around Stafsinge outside Falkenberg in Halland. At one of the sites a huge early medieval farm was found. It consisted of two longhouses 40 and approximately 55 metres long and two smaller buildings. On a neighbouring site high class artefacts from the Migration and Vendel period were found. From Stafsinge there are Viking Age silver treasures and other prestigious objects from the Viking Age, found long ago without any archaeologist present. It is thus possible to reconstruct the presence of a magnate's farm from the Migration period into the 13th century. This farm should be compared to the famous farm with gold foil figures in Slöinge in the same region. The farm should also be seen in connection with the growth of the danish royal power in the early Medieval Ages and its interests in the Falkenberg area. The finds around Stafsinge give new fuel for the debate on central places in western Sweden.

Inledning

Hösten 1998 ledde jag undersökningen av fornlämning 116 i Stafsinge socken utanför Falkenberg där bland annat en medeltida gård med mycket stora hus påträffades (fig. 1 och 2). Genom praktfynd i närområdet från yngre järnålder går det att konstruera någon form av centralplats med kontinuitet från folkvandringstid till 1200 tal. De speciella lämningarna gör att man måste analysera det politiska skeendet i nedre Ätrاندalen noggrant.

De visar även att debatten om centralplatser måste breddas. Numera finns två "Slöingeplatser" bara drygt tio kilometer från varandra i Halland. Hur centrala var de egentligen?

Detta är en preliminär presentation av de medeltida lämningarna på platsen. En tidig presentation, skriven mitt under undersökningen har tidigare publicerats. I denna lades inga husplaner eller säkra dateringar fram (Nicklasson 1998). I denna tog jag upp vissa frågor runt centralplats-

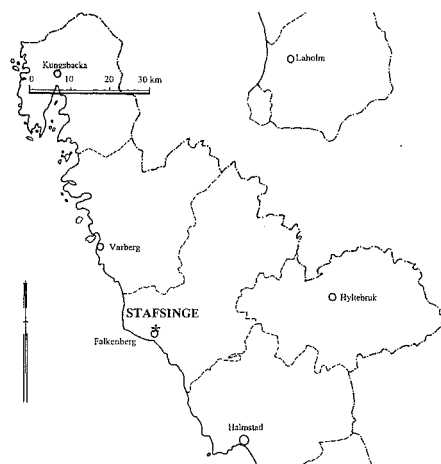

Fig. 1. Karta över Halland med Stafsinge markerat.

begreppet i Västsverige. Särskilt de medeltida husen är mycket speciella och jag är delvis undrande inför vad det är för gård vi egentligen hittat (fig. 3). Jag har försökt hitta paralleller till gårdsanläggningen, men den verkar vara helt unik. Lämningarnas anknytning till den sociala eliten gör att jag kommer att presentera hypoteser i den politiska utvecklingen i nedre Ätrandalen under yngre järnålder och medeltid.

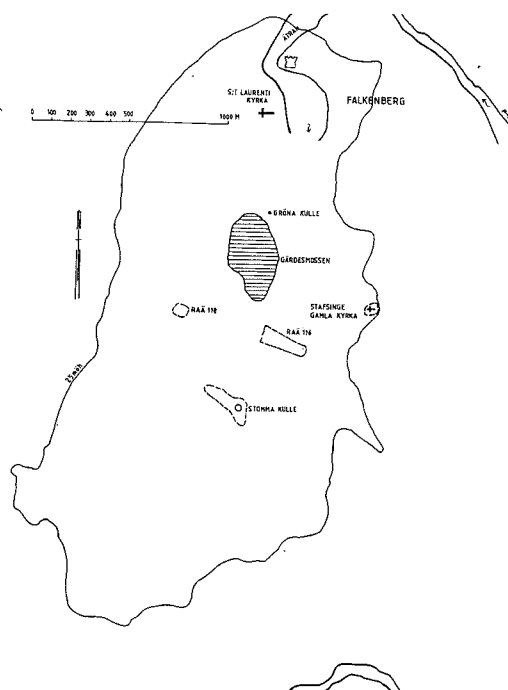
Stafsinge ligger omedelbart nord-öst om Falkenbergs tätort på första höjdstråket innanför kusten och utgör en del av nedre Ätrandalen. Landskapet är småbrutet med Stafsinge på en markerad åsrygg med utsikt över omgivningen. Fornlämningsbilden domineras av det skadade gravfältet Stomma kulle beläget på högsta höj-

den. Gravfältet består bland annat av en storhög och en rest sten. Dateringen är okänd.

Större delen av undersökningen berörde boplatsslämningar från yngre bronsålder och förromersk järnålder. I det kulturlager som täckte stora delar av boplatsten hittade vi dock spridda föremål med datering till folkvandringstid och vendeltid. Bland annat hittade vi en fågelfibula med möjlig förgyllning eller försilvring, glas- och guldfoliepärlor, glasbägarfragment granater, täljstensbitar, en dräknål, en sporre och en blyvikt. Detta fyndmaterial pekar mot att vi sannolikt grävt i utkanten av en stormansgård, liknande den i Slöinge en dryg mil längre söderut. Fyndmaterialet från yngre järnålder går inte att knyta an till någon huskonstruktion. Därmed bör eventuella hallar och andra hus sökas utanför den undersökta ytan. Särskilt åt söder, upp mot gravfältet vid Stomma kulle förefaller utsikterna stora att träffa på omfattande bebyggelselämningar.

En indikation på att ett fortsatt forskande kring en centralplats i Stafsinge kan ge utdelning är de fynd som tidigare gjorts. Från Stafsinge by härrör en vikingatida silverskatt. Från Falkenbergs stad finns ett folkvandringstida svärdsfäste i förgyllt silver, en parerstång i silver till ett vikingatida svärd och ett vikingatida mynt. Från Arvidstorp i Stafsinge har en vikingatida silverarmring påträffats. Även någonstans från Stafsinge by har en vikingatida silverskatt med ara-

biska silvermynt daterade till 882-916 efter Kristus hittats (Arbman 1954, s.174). Även om vi inte har exakta fyndplatsen för dessa gamla fynd, så visar de ändå på en speciell bebyggelse under vikingatid. Den vikingatida stormansgården måste ha flyttats i förhållande till läget under folkvandringstid och vendeltid eftersom vi inte hittade några vikingatida fynd på de ytor vi undersökte. Ädelmetallfynden kan ses som spår av en stormansgård eller centralplats och kanske en därtill knuten angöringsplats och hamn.

Den medeltida gården

Några hundra meter från den yta på vilken fynden från folkvandringstid och vendeltid gjordes kom en annan yta att undersökas. De medeltida lämningarna består av två mycket stora långhus samt två mindre uthus. Långhusen har dimensioner som saknar motstycke i Halland. Det största huset kan vara upp mot 55 meter långt och det lilla ganska exakt 40 meter (fig. 3, 4 och 5). Det västra huset, hus 1, förefaller att vara byggt i en enda etapp, medan det östra, hus 2 verkar vara påbyggt i ändarna i en eller flera omgångar. Detta medför att det är svårt att säga hur långt huset är. Ena vägglinjen fortsätter dessutom i husets längdriktning.

Fig. 2. Utdrag från ekonomiska kartan med undersökningsområdet markerat. De medeltida huslämningarna framkom längst i öster medan fynden från folkvandringstid och vendeltid påträffades omedelbart öster om Hallagård. Lägga märke till gravfältet Stomma kulle söder om undersökningsområdet och ödekyrkogården RAÄ 6 nordöst om det.

Man förefaller ha använt flera byggnadstekniker vid husbygget. De stolphål eller gropar som bildar husens grundplan hade ett mycket varierat utseende. De bestod både av regelrätta stolphål, grunda gropar efter någon form av syll och omgrävda gropar vars byggnadstekniska funktion vi i nuläget inte kan redogöra för (fig. 6). Jämförelser och studier av medeltida

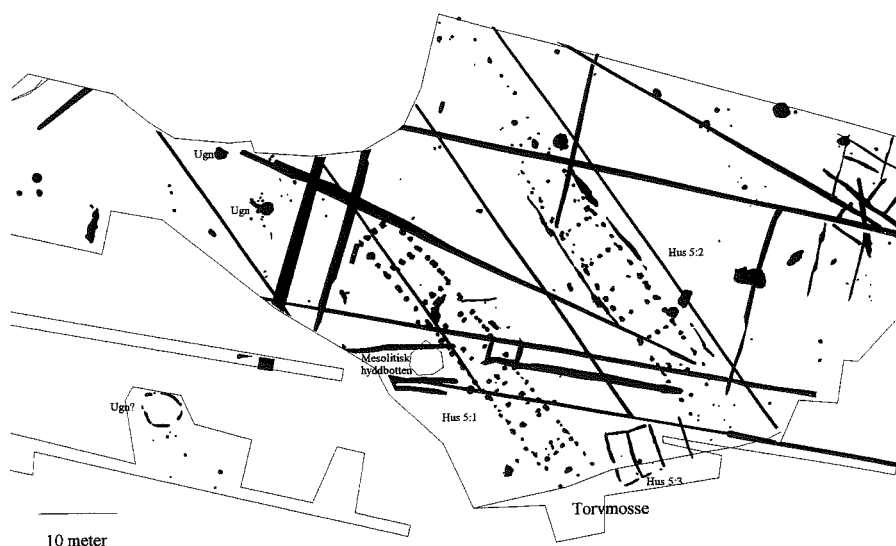

Fig. 3. Plan över området med de medeltida husen. Husens namn 5:1 - 5:3 är de interna beteckningarna på grävningen och motsvarar hus 1 - 3 i artikeln. Alla diken är markerade. Två av ugnarna har C-14 daterats till förromersk järnålder.

byggteknik måste göras för att förstå hur dessa hus varit konstruerade.

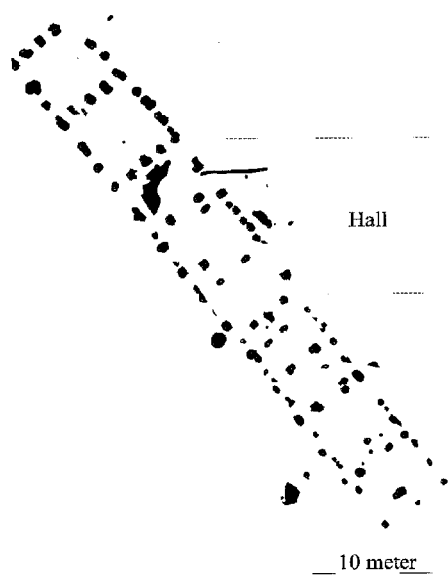

Fig. 4. Specialplan på hus 1

Husens planlösningar liknar varandra. Båda husen har en central "halldel" med parställda stolpar. "Hallarna" är flankerade av ett antal mindre rum med varierande storlek och konstruktionsdetaljer. Vi har sannolikt loftkonstruktioner eller övervåning i båda husen. Det har med all säkerhet rört sig om bastanta konstruktioner. I fem stolphål påträffades träkol. I samtliga prover visade sig virket härröra från tätvuxen ek. Detta är ett ovanligt byggnadsmaterial vid denna tid i Halland och markerar ytterligare husens särställning. Hus 2 är försedd med en yttre ränna på ömse sida av hu-

set. Makromaterialet i denna visade att de innehöll spillning från får eller get samt träkol från svampangripen al. Detta tyder på att man har stallat djur i huset och att man haft ett vedförråd, där veden har hunnit bli svampangripen innan man eldat upp den. För att få fram olika aktivitetsområden på boplatsen fosfatkarterades ytan. Resultatet av denna var i vissa avseenden nedslående. Fosfatvärdena vara relativt låga och inga klara koncentrationer kunde urskiljas. Sannolikt beror det på att boplatsen ligger nära en mosse och en försumpning har skett av området efter det att boplatsen övergetts. På så sätt har fosfaterna lakats ut. Genom makromaterialet kan det västra huset sannolikt klassas som bostadshus och det östra som i alla fall delvis innehållande ladugård.

De exceptionellt stora husen väcker givetvis intresse. Hus från perioden 1000-1200 som tidigare undersökts i Skåne och Halland har ofta varit ganska små, cirka 20-25 meter långa. Exempel på sådana hus är de av Bengt Söderberg publicerade från Filborna i Skåne (Söderberg 1997). Det geografiskt mest närliggande exemplet torde vara en boplatz från Arvidstorp i Stafsing, bara cirka 1,5 kilometer sydväst om den nu undersökta plat-

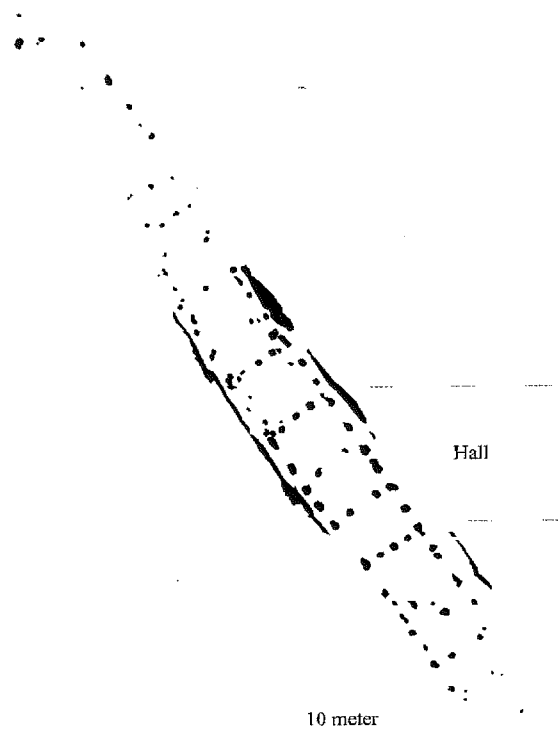

Fig. 5 Specialplan på hus 2.

sen. Här har UV-Väst grävt ut flera hus som typologiskt bör dateras till äldre medeltid, även om en C^{14} datering från ett omrört område av boplatsen, lett grävningsledarna att datera platsen till bronsålder - förromersk järnålder (Lindman & Streiffert 1992). Den preliminära genomgången av samtida material visar på att de båda långhusen i Stafsing saknar motsvarigheter.

Det ena av de båda uthusen ligger halvvägs ut i vad som idag är mosse. Detta hus erhölet en senare C^{14} datering än de båda långhusen. Det kan alltså vara så att detta hus inte tillhör gården, utan ett senare skede efter storgården lagts ner. Gränsen för våt-

marken har förändrats under årens lopp och var sumpen började under medeltid är en fråga som vi arbetar vidare med i projektet. Huset är 9,8 meter långt och största bredden är 7,1 meter. Huset förefaller vara anlagt på träsyll. De rännor som bildar grundplanen hade en något smetig och träaktig fyllning. I makromaterialet påträffades kol av ek och björk. Huset är indelat i två mindre rum samt i ett "fack" parallellt med ena väggen. I huset påträffades en liten härd, som bör ha samband med byggnaden. Det andra uthuset är en liten konstruktion. Grunden är lagd med någon form av rännor eller syll. Från detta hus finns inga dateringar. De båda uthusen kan jämföras till exempel med en gård vid Farup från 1100-talet på södra Jylland (Madsen 1985). På

denna boplats påträffades flera liknande rännkonstruktioner.

Husens datering har varit föremål för diskussion. Detta beror på att inga liknande hus finns att jämföra med. Det föreligger nu en svit med C^{14} dateringar från boplatsen:

Hus 1, Beta-127014
930 $\pm$ 40 BP, AD1020 - AD1215
Hus 1, Beta-127015
930 $\pm$ 40 BP, AD1020 - AD1215
Hus 2, Beta-127016
880 $\pm$ 40 BP, AD1035 - AD1250
Hus 2, Beta-129295
940 $\pm$ 40 BP, AD1010 - AD1195
Hus 2, Beta-129296
930 $\pm$ 40 BP, AD1015 - AD1205
Hus 3, Beta-129294
560 $\pm$ 50 BP, AD1300 - AD1435

De kalibrerade årtalen återges med 2 sigmas, 95 procents säkerhet.

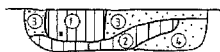
Boplatsen faller inom perioden 1000-1200 som har en kalibreringskurva som inte medger findateringar. Stolphål och anläggningar liknar mest de från hus som i Halland tidigare blivit daterade till 1100 tal. Därför skall gården sannolikt dateras till mitten av 1100 tal och som att den överges någon gång under 1200 tal. Utvecklingen på den halländska landsbygden under medeltid har nyligen diskuterats av Pär Connelid och Christina Rosén (Connelid, Rosén 1997). Deras genomgång av materialet visar på att utvecklingen i Halland sannolikt var friare och mer varierad än till exempel i Skåne och andra cen-

A 21363

- ① GRÅ HUMÖS SAND, ENSTAKA KOLSTÄNK
- ② FLÄMMIG GUL, BRUN, GRÅ SAND
- ③ RECENT DIKE

A 21868

- ① GRÅ HUMÖS SAND MED KOLSTÄNK (STOLPE)
- ② GRÅ HUMÖS SAND
- ③ FLÄMMIG GUL, GRÅ, BRUN SAND
- ④ FLÄMMIG GRÅ, BRUN SAND

A 25861

- STENSKOTT STOLPHÅL, IGENRASAQ, STOLPE BORTTAGEN
- ① GRÅ NÅGOT HUMÖS SAND
- ② LJUSBRUN SAND

Fig. 6. Renritade exempel på stolphål från hus 1 och 2.

trala delar av det medeltida Danmark. De menar dock att man kan se en etablering av bandparceller någon gång under yngre järnålder. Detta system bryts upp under 1200-talet. Brukningstekniken övergår från ett extensivt trädessystem till ett mer intensivt system med in- och utägor. För att genomföra detta var man sannolikt tvungen att skifta marken. Kanske är det en sådan förändring som vi kan urskilja i en del av de diken som överlagrar flera av husen? Anledningen till att boplatsen övergavs kan ha varit en genomgripande förändring i odlingssystem och därtill knuten bebyggelseförändring. Kanske försvann storgården under detta skede. Man kan tänka sig att den flyttar antingen till Falkenberg, till den historiskt kända Stafsinge by, som ligger cirka en kilometer mot nordväst, eller till någon annan strategisk plats längs nedre Ätran. I detta sammanhang kan hus 3 bli intressant. Det fick en senare datering än de båda långhusen. Om dateringen är riktig kanske man skall se denna byggnad som ett skjul eller uthus anlagt på randen till mossen. Byggnaden kan haft samband med brukandet av den intilliggande åkern på det gamla boplatsläget.

Fyndmaterialet är begränsat. Vi var tvungna att använda en grov metodik i stort sett utan att gräva efter fynd i matjorden. Fyndmaterialet består av en liten mängd keramik. Denna är av äldre svartgodskaraktär. I en anläggning utanför hus 1 påträffades en bit av en tegelsten. Det är detta fynd som gör att jag vill dra fram boplatsens slutdatering till 1200 tal. Att det kan

ha funnits ett mer högklassiskt fyndmaterial på boplatsen antyds av en hopsmålt glasbit som påträffades i det nordöstra uthuset.

De båda långhusen avviker från allt annat som tidigare undersökts från äldre medeltid i Halland. De måste tolkas som en speciell gård. Deras arkitektoniska språk kan vara betydelsebärande. Istället för att anlägga gården som en L-formad eller kringbyggd gård eller uppdelad i flera små byggnader, som det finns flera exempel på från tidig medeltid, har man valt en planlösning med centralt placerad hall. Kanske skall man se husen som förmedlande en konservatism. Genom att bygga på detta sätt kan man ha försökt att återuppliva andan i hallarna i Beowulf och de isländska sagorna. Genom att i arkitekturen anspela på de gamla legenderna ville man kanske återuppliva ett stormansideal som vid den aktuella tidpunkten kan ha kommit i konflikt med en växande centralmakt.

På det lokala planet finns tidigmedeltid representerad i form av Stafsinge gamla kyrka, RAÄ 6. Kyrkan är riven och inga undersökningar är gjorda på platsen. Den antas häröra från 1100-1200 tal. Den ligger ett par hundra meter nordöst om den undersökta gården. Även om avståndet är litet långt förefaller det rimligt att spekulera om det rör sig om någon form av patronatsgård. Att notera är att husens ena långsida exponerar sig mot det medeltida kyrkläget medan den andra långsidan vetter mot den hedniska begravningsplatsen Stomma kulle. Sammanfattningsvis måste den

medeltida gården representera en speciell bebyggelse.

Det finns även rika fynd från yngre järnålder och vikingatid i närområdet. Det förefaller alltså som om den medeltida storgården efterträder en etablerad godsbildning eller annan speciell bebyggelse. Det kan röra sig om en och samma enhet som omlokaliseras med jämna mellanrum. I detta sammanhang är det dags för att börja tala i de slitna termerna stormansgård och centralplats. Därmed måste de nyfunna husen i Stafsinge sättas in i de system av maktrelationer och strukturer som går att skönja under yngre järnålder och äldre medeltid.

Kungamakt i Ätrandalen under äldre medeltid

Det har ofta framhållits att den danska kungamakten hade begränsade intressen i den nordöstra riksdelen som utgjordes av Halland. Under medeltid kunde lokala adelsmän vid flera tillfällen inta en relativt självständig roll gentemot kronan. Kungamakten hade dock starka intressen i Ätrandalen under tidig medeltid. Det finns två kungalev omnämnda i kung Valdemars jordebok. Ett i Faurås i Vinbergs socken, som är grannsocken till Stafsinge och ett i Sjönevad (Andrén 1983). Kungaleven är i den uppteckning av dem vi har i kung Valdemars jordebok organiserade i östra Danmark med ett per härad. I detta fall Årstad och Faurås härad. Organisation med kungalev går tillbaka minst till 1140-tal, men kungligt in-

tresse för platserna kan ha funnits så tidigt som på 1000-tal. En tolkning av kungaleven är att de byggs upp som stödjepunkter under kungamaktens uppbyggnadsskede och att de redan under 1100-tal spelar ut sin roll (Redin 1983 s.34f). Det är påfallande att kungaleven för de båda häraderna ligger nära varandra, cirka 12 kilometer. Att de stod nära varandra administrativt kan kanske utläsas av att de blandas ihop i delar av kung Valdemars jordebok (Bolin 1929 s.197). Ytterligare kunglig närvaro i området kan beläggas genom en patrimoniumgård i Hjortsberg i det närbelägna Skrea söder om Ätran. Det finns även en patrimoniumgård benämnd *Anxio-torp* som identifierats med Axtorna i Köinge socken (Andrén 1983). En förmodad nordhalländsk kungsgård har undersökts av UV-väst i Varla (Schaller-Åhrberg, Lundqvist 1998). Det rika fyndmaterialet ger oss ett begrepp om den starka ställning som dessa gårdar hade i regionen.

Falkenberg

Själva staden Falkenberg är sannolikt avstyckad från Stafsinge socken. Andrén har sammanställt de tidiga källor som nämner en stad vid Ätran. 1256 bränns en *kaupthorp* vid Ätran. 1313 nämns ett *Aetraby*. Falkenberg är uppkallad efter borgen Falkenberg som nämns första gången 1288. Under 1300-tal omnämns Falkenberg med sannolik syftning på borgen med därtill knuten bebyggelse. Falkenberg kan beläggas som stad först under mitten av 1400-talet. Under sen med-

eltid finns två Falkenberg, Gamla och Nya (Andrén 1985s.153f, Redin 1983). Det har påpekats att urbaniseringen i Halland är betydligt svagare och ligger senare i tid än i andra delar av det medeltida Danmark. Detta medförde att den agrara bebyggelsen kunde bevara ett större självstyre och maktbas än på andra håll (Connelid, Rosén 1997). Arkeologiska undersökningar i Falkenberg har visat att Nya Falkenberg inte kan ha haft någon större stadsbebyggelse. Staden kan i själva verket ha varit ”en skenföreteelse för att kringgå de etablerade städernas handelsmonopol” (Svedberg, Lundqvist 1993 s.74). Urbaniserings-tendenserna, även om de är svaga, bör dock ses som centralmaktens försök till starkare etablering i regionen.

Hem till gården

Det är ett intressant spørsmål vilken roll den gamla stormansgården från folkvandringstid i Stafsing har spelat i processen kring de stora omstruktureringar som sker under yngre järnålder och medeltid. Kungamakt uppstår och stabiliseras, religion byts och landskapet struktureras i socknar, härad och städer. Man måste förutsätta att invånarna på gården i högsta grad varit inblandad i kyrkbygge, maktutövning och det politiska skeendet i Ätrاندalen.

En jämförelse mellan den berömda guldgubbeboplatsen i Slöinge och det här uppmärksammade komplexet i Stafsing/Falkenberg kan göras. Varken Slöinge eller Stafsing förefaller

ha kontinuitet mycket längre tillbaka än tidig folkvandringstid. I Slöinge finns några fynd som kan dateras till sista delen av romersk järnålder. I Stafsing har vi spår av omfattande bosättning från bronsålder och förromersk järnålder. Efter detta finns det en lucka fram till de folkvandringstid fynden. För Slöinges del är det uppenbart att tyngdpunkten framförallt ligger i vendeltid. I Stafsing kan fynden från grävningen kompletteras med lösfynd från Stafsing och Falkenberg. Dessa pekar på en kontinuitet från folkvandringstid till vikingatid. Om det finns någon förtätning under någon av dessa perioder går inte att utläsa. Kvalitativt högstående föremål finns från hela perioden. Under vikingatid, sannolikt under 900 tal, försvinner stormansgården i Slöinge. Det finns inget medeltida material från platsen. Stafsing förefaller utvidgas och har minst samma dignitet nu, som under föregående perioder. För Slöinge har en godsnedläggning under vikingatid diskuterats. Att platsens betydelse upphört framgår även av det historiska kartmaterialet. Dessa visar att guldgubbeboplatsen ligger på utmark med 16 gårdar med betesrätt. Alla gårdarna är små. Ingen kyrka eller annan känd medeltida bebyggelse hamnar i närheten.

Godset, det vill säga stormansgården från yngre järnålder har setts i opposition till den framväxande danska kungamakten. Nedläggningen är motiverad av kronans omstrukturering av landskapet. De tidigare självständiga stormännen sögs in under den kungliga maktsfären vilket inne-

bar att platser som Slöinge inte längre kunde behålla sin självständighet. För Slöinges del verkar nedgången ha varit drastisk. Ingenting vittnar idag om att det en gång låg en stormansgård i området (Lundqvist 1996).

Utvecklingen var minst sagt olikartad för de båda stormansgårdarna i Slöinge och Stafsinge från en förmodligen likartad etableringsfas. Vad kan dessa skillnader bero på? Denna fråga kan inte ges ett slutgiltigt svar i nuläget. Frågan om varför vissa centralplatser upphör och att andra fortlever och sannolikt får än högre dignitet är central i det fortsatta arbetet med centralplatser i Halland. Således måste fortsatta jämförelser med materialet från Slöinge och Stafsinge och även andra lokaler göras.

En hypotetisk utveckling

I nuläget har jag följande tankar kring det politiska skeendet i regionen. Man kan förmodligen vänta sig att det fanns betydligt fler stormansgårdar, liknande de i Slöinge och Stafsinge under yngre folkvandringstid och vendeltid i regionen. Kanske skall dessa ses mindre som stormansgårdar än som gårdar där ingen egentligen förmår resa sig över de andra. I Ätrandalen kan denna typ av gods ha funnits i Köinge, Asige, Vessige/Abild. I dessa områden är fornlämningsbilden speciell och det finns lösfynd av högkvalitativa artefakter. Lyx- och prestigevaror måste i viss omfattning varit tillgängliga via direkthandel på alla gårdarna. Man får förutsätta kon-

kurens och temporära allianser mellan gårdarna i ett system där ingen tillåts dominera.

I vikingatid sker stora förändringar. Under 900-tal samlar sig skattfynden i Halland i några få områden, som får betydelse som en ny typ av handelsplatser med kontakter runt hela nord-sjöområdet (Hårdh 1996). Dessa ersätter de gamla centralplatserna. Skattfynd finns i Ätrandalen endast runt Falkenberg/Stafsinge. De andra centralplatserna har förlorat sin betydelse. Silverfynd har ibland kopplats samman med Köpingeorter, även om sambandet inte är helt klart. Köpingeorter har setts som föregångare till de egentliga städerna, kanske grundade av stormän. Man har även velat se dem i samband med etableringen av kungalev (Tesch 1983). Även det geografiska läget för köpingarna har studerats. De ligger cirka 2-5 kilometer uppströms längs under vikingatiden farbara vattendrag (Cinthio 1975). Kanske kan man försöka övertolka uppgiften i Håkon Håkonssons saga att en Kaupstadh 1256 brändes vid Ätran, som att det skall ha funnits en Köpingeort där. Kanske skulle den kunna identifieras med lämningarna vid Stafsinge? Fyndbilden finns och det geografiska läget stämmer med vad vi vet om köpingeorter generellt.

Man kan kanske se det starka stormansinflytandet manifesterat i gården i Stafsinge som en förklaring till Falkenbergs sena och svaga urbanisering. Kungamakten kan ha haft problem att etablera sig i området. Ett belägg för detta är att kungaleven inte är sockencentra. De centrala lägena

kan redan ha varit tingade. Istället för en stad kan mycket av administration och handel ha skett på de lokala stormännens gårdar. Halland utgjorde under 1100 och 1200 talen ett gränsområde mellan danskt, svenskt och norskt inflytande. Landskapet delades upp i två grevskap med gräns vid Ätran. Särskilt det norra grevskapet spelade en mycket självständig roll gentemot de nordiska rikena.

I Ätrandalen uppstår aldrig ett urbant centra av betydelse som Varberg och Halmstad. De lokala stormännen med gårdar som den i Stafsinge kan ha spelat en viktig roll för uppbyggnaden av en kunglig maktbas i området och samtidigt fungerat som en buffert för att den inte skulle bli alltför stark.

Sammanfattning

I nuläget vill jag ställa upp en hypotetisk kronologi för skeendet i Ätrandalen:

1. Cirka 500-900 centralplatser. Enskilda stormän vars maktbas i slutänden var av militär art etablerar sig på gods runt om i bygden. Under vissa perioder bör de ha samarbetat och under andra ha konkurrerat med varandra.

2. Cirka 900-1020 och även därefter finns med stor sannolikhet en handelsplats vid Ätrons mynning. Om man vill kan man, likna den vid Köpingeorterna. Handelsplatsen sponsrades förmodligen av en lokal

storman. Det fanns dock goda kontakter med hela Nordsjöområdet som fungerade som en enda marknad. De gamla centralplatserna överges. De kan ha gått upp i det nya systemet eller konkurrerats ut. De nya centralplatserna markeras av silverfynd. En sådan plats måste ha funnits i Stafsinge/Falkenbergområdet.

3. 1020-1230 Kungalev etableras i Ätrandalen. Etableringen sker utanför de gamla centralplatsernas domäner. Under denna period anläggs den storslagna gården i Stafsinge. Det bör ha funnits en konkurrens, men även möjlighet till ömsesidig vinst mellan kungamakten och det lokala makt-systemet. Detta särskilt med tanke på hur invävd kungamakten var med ledande familjer (Hermanson 1998).

4. Runt 1300 Falkenberg anläggs. Urbaniseringen är dock mycket svag. Belägg för en stad har vi inte förrän på 1400-talet. I början kan Falkenberg ha äsyftat en borg vid vadstället över Ätran. Kanske är det hit den lokale stormannen flyttar efter det att storgården vid Stafsinge läggs ner under 1200 tal, kanske som en följd av Håkon Håkonssonshärjningar.

Slutligen kanske en historisk spekulering av det mer tveksamma slaget kan tillåtas. I Hallandslistan av kung Valdemars jordebok står följande:

”Faurås härad: det skall årligen utgöra till konungen 5 mark korn, 28 mark i vinterstut; i vårstut 7 mark havre, 13 pund smör, 13 pund ost, 13 mark penningar. Själv Faurås gård 8

markjämte kvarnen och landbogodset. Ty summan för denna provins belöper sig till 122 mark silver fränsett de byar, som nyligen förvärvats. I denna provins äro emellertid två skipen, nämligen herr konungens, som har 35 hafner. Och Gudfast, som har 42 hafner. Men denna provins har 1326 bönder." (Olsson 1954)

Termerna *skipen* och *hafn* hör till ledungsskatten och syftar på skepp och årbemanningar. Förutom kungen skulle också Gudfast utrusta skepp. Är det manne hans gård vi har hittat?

Även om så inte är fallet så bör gården i Stafsinge ses som en excep-

tionell enhet. Det vi har grävt ut bör vara spår efter den absolut högst eliten på den danska landsbygden under tidig medeltid. Kanske inte kungen själv, men väl en kungens man? Eller en man som motade kungen?

Påvel Nicklasson är doktor i arkeologi och antikvarie vid Hallands läns museum

Stort tack till Mats Sandin som var den antikvarie som ansvarat för den tekniska bearbetningen av de medeltida lämningarna.

Litteratur

- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*. Band 49.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° Nr 13.
- Arbman, H. 1954. Hallands forntid. I *Hallands Historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*.
- Bolin, S. 1929. Hallandslistan i kung Valdemars jordebok En kritisk studie. *Scandia*. 2.
- Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale* 1 1975.
- Connelid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. I Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red) *Visions of the Past Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Riksantikvarieämbetets Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24.
- Hermanson, L. 1998. Släkt, vänner och makt i det tidiga 1100-talets Danmark. *Historisk tidsskrift* (Danmark). Bind 98.
- Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age A Regional-Economic Study*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 80, No. 25.
- Lindman, G. & Streiffert, J. 1992. *Två boplatundersökningar i mellersta Halland*. 1992:11.
- Lundqvist, L. 1996. Slöinge - en stormansgård från järnåldern. I Lundqvist, L., Ersgård, L. & Nielsen, A.-L. et al. *Slöinge och Borg Stormansgårdar i öst och väst*. RAÄ, Arkeologiska Skrifter nr 18.
- Madsen, P. K. 1985. Houses from the later part of the Twelfth Century at Farup near Ribe, South-West Jutland. *Journal of Danish Archaeology*. 4.
- Nicklasson, P. 1998. Undersökningen av Stafsinge sn RAÄ 116 inom Väst kustbaneprojektet i Halland - Är varje plats en central? *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige*.
- Olsson, G. 1954. Hallands politiska historia. I *Hallands Historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*.
- Redin, L. 1983. *Falkenberg*. RAÄ och SHM. Medeltidsstaden 43.
- Schaller-Åhrberg, E., Lundqvist, L. 1998. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. Arkeologiska resultat*. UV Väst rapport 1997:26.
- Svedberg, V. & Lundqvist, L. 1993. *Arkeologiska undersökningar i Falkenbergs stad*. RAÄ och SHM Rapport UV 1993:2.
- Söderberg, B. 1997. Gårdens utveckling i Filborna ca 1000-1800. I Säfvestad, U. & Karsten, P. (red) *Carpe Scaniam Axblock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 22.
- Tesch, S. 1983. *Ystad II*. RAÄ och SHM Medeltidsstaden Rapport 45.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör helst vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna originalmaterial i högst A3-format eftersom redaktionen har möjlighet att göra copy-proof och digitaliserade bilder. Det går även att skicka digitaliserade bilder direkt på diskett i Pict-Tiff-eller EPS-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figur-numrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Leif H Häggström

Något om metalldetektorns nytta och
förtret utifrån erfarenheter inom
Vitteneprojektet

Kristina Jonsson

Bland barnaföderskor, spädbarn och
"vuxna barn"
- social och religiös kontroll speglad i
gravmaterialet från Västerhus

Jette Linaa Larsen

Fra skår til strukturer
-multivariable analysmetoder anvendt
på dansk keramik fra senmiddelalder
og renæssance

Påvel Nicklasson

Gudfasts gård i Stafsinge